

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

HANÁK PÉTER — LACKÓ MIKLÓS — RÁNKI GYÖRGY

Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában*

E tanulmány célja a magyarországi tőkés gazdasági és polgári társadalmi fejlődés fővonalainak felvázolása. A kapitalista formáció kora Magyarországon egy évszázadig tartott. Minthogy a kialakulás feltételci lényegesen befolyásolták a tőkés formáció további fejlődését és sajátosságait, gondolatmenetünkben a 18. század végéig nyúlunk vissza. Áttekintésünk így három nagy történelmi korszakot foglal magában: a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakát (a 18. század végétől 1848-ig), a kapitalizmus kifejlődésének, megerősödésének és első megdöntésének korszakát (1848—1919) és a kapitalizmus restaurálásának, válságának és második megdöntésének korszakát (1919—1945).

Referátumunkat műhelytanulmánynak szántuk, hozzájárulásnak a készülő szintézis néhány fontos elvi kérdésének tisztázásához. Minthogy az egyes kötetek szerkesztősége már kidolgozta, a szerkesztőbizottság megvitatta és elfogadta a kötetek tematikáját, nem tűztük feladatul a tárgyalat korszakok tematikájának részletes és módszeres kifejtését. Nem térünk ki azokra a kérdésekre, amelyeket a szintézis elvi összehangolása szempontjából kisebb jelentőségűnek, vagy ismereteink mai szintjén tisztázottnak tartunk (a politikátörténet, a munkás- és parasztmozgalmak történetének egyes kérdései). Nem foglalkoznak azokkal a történelmi problémákkal sem, amelyek körül a közelmúltban koncepcionális viták nem alakultak ki. Előterbe a gazdaság- és társadalomtörténet korszakos folyamatait állítottuk, ahol a kutatások a fő fejlődési folyamatokat új aspektusba helyezték, az 1950-es években kialakult álláspontokat erősen módosították, továbbá a társadalmi-politikai gondolkodás fő áramlatait, amelyeknek kutatása is, problémáinak tisztázása is elmaradt a történettudomány más ágaitól. Figyel-műnket azért is ezekre a területekre irányítottuk, mert nézetünk szerint itt erősen hiányzik a korszakokon átívelő folyamatok és áramlatok szinoptikus marxista koncepciója.

Referátumunkban tehát arra törekedtünk, hogy számos értékes tudományos munka, vita és folyamatban levő kutatás eredményeit is meszemenően felhasználva, összefoglaljuk a felmerült és vitatott elvi kérdéseket, kifejtsük velük kapcsolatos álláspontunkat, kiemeljük a tárgyalat korszakokon átvonuló gazdasági-társadalmi folyamatok és eszmei-politikai áramlatok általános és európai, különösen középkelet-európai viszonyításban sajátos vonásait. Célunk az volt, hogy a Magyarország Története 6—8. (részben az 5.) kötetének munkálataihoz a

* E tanulmányt az új- és legújabbkori történettel foglalkozó történészek széles köre 1969. október 10-én vitatta meg. — A tanulmány 283—296. és 298—307. oldalait Hanák Péter; 296—298., 308—318 és 325—330. oldalait Ránki György; 318—325. és 330—336. oldalait Lackó Miklós készítette.

gazdasági-társadalmi folyamatok és az eszmei-politikai áramlatok egységes, összefüggő és koherens gondolatmenetét felvázoljuk, s ezzel beható megvitatásukat, illetve további kutatásukat előmozdítjuk.

1. A kapitalizmus előfeltételeinek kialakulása a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakában

A lajtántúli és a magyarországi megalapozó szakasz kölcsönhatása

A kapitalizmus kialakulása és uralkodó formációvá válása sokoldalú történelmi folyamat, amelynek gazdasági, társadalmi és politikai-tudati feltételei összefüggnek, de nem azonosak egymással. Közülük itt csak a magyarországi kapitalizmus gazdasági előfeltételeinek* kialakulását vizsgáljuk, és pedig a Habsburg-monarchia egészének keretében, a lajtántúli** résszel való kölcsönhatásában. Magyarország ugyanis a 18. században a korábnál szervezettebben bekapcsolódott a Monarchia gazdasági rendszerébe. Ez egyrészt az ország politikai helyzetéből — amint újabb kutatás kimutatta —, másrészt a Nyugat- és Kelet-Európa közötti kereskedelmi kapcsolatoknak a 17. század második felétől bekövetkezett beszűküléséből következett. Magyarország külkereskedelme a 18. században Középkelet-Európára, túlnyomórészt (a század végén mintegy 80%-ban) a lajtántúli részre korlátozódott. A piaci kapcsolatokban a Lajtántúl vette át a Nyugat szerepét. Ennek megfelelően Magyarország gazdasági fejlődését — a belső feltételek mellett — a Monarchiában spontánul rögződő munkamegosztás és az abszolutizmus céltudatosan irányított gazdaságpolitikája szabta meg, amely a birodalommal már mint gazdasági egységgel számolt. A kapitalizmus előfeltételei tehát a lajtántúli résszel szoros kölcsönhatásban alakultak ki.

A lajtántúli tartományokban a kapitalizmus előfeltételeinek kialakulása egy történelmi periódussal (mintegy 60—80 évvel) korábban indult meg, mint Magyarországon, és a 18. század második felében már jelentősen előrehaladt (a tőkefelhalmozás növekedése, a mezőgazdaság meginduló modernizálása, a manufaktúrák fejlődése stb.). Az előfeltételek lényegében azonosak voltak, mint a nyugati országokban, kialakulásuk menete és szintje azonban több ponton külön-

* A kapitalizmus kialakulása hosszú, a polgári forradalom előtt kezdődő, de a forradalommal még nem lezárt folyamat. A kapitalizmus kialakulási szakaszát akkor tartjuk befejezettnek, amikor a gazdaság minden szektorában létrejöttek a tartós, rendszeres növekedés előfeltételei. Ezt a szakaszt a tanulmányunkban a kapitalizmus kialakulása szakaszának, vagy ezzel egyenlő értelemben: *megalapozó* szakasznak nevezzük, minthogy megalapozza a következőt, az *ipari forradalom* szakaszát. A kapitalizmus kialakulásának *előfeltételein*, azaz a megalapozó szakasz tartalmi kritériumain a következőket értjük:

1. a tőkefelhalmozás üteme, volumene, investálása,
2. a belső és külső piac terjedelme, bővülési lehetősége,
3. a mezőgazdaság modernizálása, a termelési viszonyok, a művelési módszerek, eszközök átalakulása,
4. az infrastruktúra, elsősorban a modern közlekedés kiépülése,
5. a szabad munkaerő létrejötte, szakképzettsége, alkalmazási lehetősége,
6. a tőkés nagyipar megelőző (preindusztriális) termelés és üzemmódszerek színvonala.

A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet időszakában ezek az előfeltételek általában csak részlegesen, alacsonyabb színvonalon jönnek létre, a polgári forradalom gyorsítja meg teljes kialakulásukat. A gazdaság növekedéséről a megalapozó szakaszban is beszélünk, ezt preindusztriális növekedésnek nevezzük.

** A rövidség kedvéért *Lajtántúl*-nak nevezzük a Habsburg-monarchia Magyarországon és Horvátországon kívüli részét, a dualizmus korában a „Reichsratban képviselt királyságokat és tartományokat”.

bőzött azokétól. Az egyik lényeges különbség abban állt, hogy amíg Nyugaton a feudális földjáradék átalakulóban volt, vagy — Anglia esetében — már átalakult tőkés földjáradékká, ami előkészítette, ill. megerősítette a polgári tulajdonviszonyok és a szabad munkaerő kialakulását, addig a lajtántúli tartományok zömében fennmaradtak a középkelet-európai késői feudalizmusra jellemző feudális járadékformák, a polgári tulajdonviszonyok és a szabad munkaerő kialakulása lassan haladt előre. A másik döntő különbség az volt, hogy amíg a nyugati országok — elsősorban ismét Anglia — fejlődése a belső és a tengerentúli gyarmati piacok gyors bővülésére támaszkodhatott, addig a lajtántúli tartományoknak nem állt módjukban sem a nyugati piaci terjeszkedés, sem a gyarmatszerzés. A keleti tartományok felé irányuló piaci terjeszkedést viszont azok elmaradottsága fékezte, amint számukra is fölöttébb hiányosan pótolta a Lajtántúl a nyugat-európai kereskedelmi kapcsolatok visszaesését. A folyamat egységét tekintve a kvalitatív különbséget úgy fogalmazhatjuk meg, hogy amíg Nyugaton a tőkefelhalmozás, a piacok gyors bővülése és a munkaerő felszabadulása egymást feltételező és erősítő folyamatok voltak, addig a Monarchiában ezek a folyamatok nem haladtak párhuzamosan, vagy éppen ellentétben állottak egymással.

Egyrészt a lajtántúli tartományok felhalmozása számottevő külső piacok és gyarmatok híján a keleti tartományok csekély felhalmozását és természeti erőforrásait szívtta el, és ezzel nemcsak a preindusztriális üzemformák, de — legalábbis a 19. század elejéig — a mezőgazdasági áruterelés és modernizálás lendületes fejlődését is erősen korlátozta. Az előfeltételek kialakulását, másrészt, fékezte a feudális abszolutizmus, amely a merkantilista protekciónizmus eszközeivel támogatta ugyan a tőkefelhalmozást, a mezőgazdaságot, a manufaktúrákat, de — II. József kísérletétől eltekintve — a birtokos nemesség érdekében akadályozta a feudális földtulajdon polgári tulajdonná alakulását.

A kapitalizmus megalapozó szakaszát a Lajtántúlon az jellemezte, hogy a mezőgazdaság és a manufaktúra-ipar fejlődése az abszolutizmus erős támogatásával, a mezőgazdaságban uralkodó feudális viszonyok közt, a piaci expanzívitás csekély lehetőségei alapján folyt, a preindusztriális növekedés szerény méretű volt. A lajtántúli tartományokban a kapitalizmus kialakulásának gazdasági előfeltételei csak a 19. század első felében értek meg. A rendszeres tőkés növekedés megindításához azonban ekkor is szükségük volt a külföldi tőkére, a magyarországi mezőgazdasági termelés és piac jelentős fejlődésére, és mindenképp: a feudális viszonyok felszámolására.

*

Magyarországon a kapitalizmus gazdasági előfeltételei a 18. század végén — a 19. század elején hiányoztak, legfeljebb egyes elemei kezdtek bontakozni a fejlettebb területeken, néhány termelési ágban, uradalomban. A gazdasági élet, elsősorban a mezőgazdasági áruterelés és forgalom fejlesztésének igénye pedig ekkorra már felébredt a vezető körökben. A kormányzások iratai között, az országgyűlési határozatokban, a korabeli irodalomban a modernizálás számos tervét, javaslatát találhatjuk meg. Az előfeltételek folyamatos kialakulását ekkor a lajtántúli megalapozó szakasz szükségletei és az abszolutizmus ezeket favorizáló gazdaságpolitikája, illetve a hazai feudális viszonyok béklyói akadályozták. A napóleoni háborúk alatti konjunkturális felledülés nem bizonyult tartósnak. A mezőgazdasági termelés 1780 és 1825 között csekély mértékben nőtt. A külkereskedelem főként a lajtántúli tarto-

mányokkal gabonában, gyapjúban kibővült, de struktúrája és iránya változatlan maradt. A konjunkturális időszakban meggyorsult a tőkefelhalmozás is, de a zömmel külföldi kereskedők, illetve egyes földbirtokosok, egyházak, alapítványok kezén felhalmozott tőke csekély mértékben került az országban produktív investálásra. A 19. század első negyedében a nyugati országok, mindenekelőtt a lajtántúli tartományok szükségletei még nem indukálták kényszerítő erővel Magyarországon az előfeltételek gyorsabb kialakítását, a hazai feudális gazdaság s az infrastruktúra primitív színvonala pedig nem tette lehetővé a gyorsabb ütemű fejlődést, még a meglevő lehetőségek teljesebb kihasználását sem. Változás a század második negyedében következett be.

Az 1830-as évektől megindult az előfeltételek lendületes kibontakozása (a mezőgazdaság modernizálásának előrehaladása, növekvő tőkefelhalmozás és belső investálás, az élelmiszeripar kezdetei, a modern közlekedés kiépítésének első lépései), ami együttjárt a gazdasági-társadalmi átalakulás szükségességének felismerésével. A növekedés üteme a forradalom előtti két évtizedben szerény méretű volt, évi rátáját 0,5⁰/₀-ra becsüljük, éppen hogy lépést tartott a lakosság növekedésével. A belső előfeltételek lassú érlelődésének ebben a szakaszában döntő lökést adott az ipari forradalom kibontakozása Nyugat- és Közép-Európában és az előfeltételek nagy részének létrejötte a lajtántúli tartományokban. A nyugat- és közép-európai gazdasági fejlődés lehetőséget nyújtott a piac dinamikus bővülésére. Ez a *külső piac* azonban egyértelműen a mezőgazdasági termékek piaca volt, ami döntő módon befolyásolta a magyarországi kapitalizmus fejlődési menetét és az induló tőkés gazdaság struktúráját.

Az 1830-as — 40-es években a kapitalizmus egyes gazdasági előfeltételei Magyarországon is kialakulóban voltak, ámde ezek teljessé tételéhez — elsősorban a mezőgazdaság modernizálásához — a feltároló piaci lehetőségek realizálásához és a hiányzó feltételek megteremtéséhez importált termelési tényezőkre és mindenekelőtt: a feudális viszonyok felszámolására volt szükség.

A gazdasági és az eszmei-politikai előfeltételek kölcsönhatása

Minthogy Magyarországon a kapitalizmus előfeltételei még a 19. század második negyedében is csak kialakulóban voltak, kezdetlegesebb fokon, mint a nyugati országokban a megfelelő korszakban, felvetődik a kérdés: mennyiben szolgálhattak a forradalmi átalakulás alapjául, és milyen mérvű radikalizmusát tették lehetővé? Az első kérdést illetően először arra mutathatunk rá, hogy a tőkés viszonyok megjelenése, az árutermelés kiszélesedése önmagában véve is elmélyítette a feudális gazdaság válságát, előmozdította a feudális gátak — legáltalában részleges — lebontását. Másodsor azt hangsúlyozzuk, hogy a folyamat nem az önmagábazárt, hanem a Monarchiába beleilleszkedett Magyarországon zajlott le: a lajtántúli fejlődés pozitív indukáló és negatív gátló hatásaiban egyaránt a gyenge, vagy hiányzó magyarországi feltételek megteremtésére ösztönzött. Ezzel kapcsolatban említhetjük, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyok elmaradottságát bizonyos fokig a politikai és tudati tényezők, a nyugati gazdasági-politikai berendezkedés és eszmék hatása, példája, elsősorban a liberalizmus és a nacionalizmus ellensúlyozta. S ha a magyar liberalizmusban és nacionalizmusban az abszolutizmusellenes rendi ellenállás motívuma össze is fonódott a polgári átalakulás igényével, az 1830-as—40-es években az utóbbi, a polgári nemzetállami törekvés vált a domináns tényezővé.

A nemzeti önállóság *szorosan gazdasági szempontból* nézve nem volt a kapitalizmus kifejlődésének elengedhetetlen feltétele, a Habsburg-monarchia konk-

rét viszonyai között azonban a nemzeti önrendelkezés elősegítette az elmaradott területek felzárkózását, a kapitalizmus előfeltételeinek gyorsabb és sokoldalúbb kialakulását. *Társadalmi és tudati oldalát tekintve* a nemzeti önrendelkezés a polgári átalakulás teljességének integráns részét alkotta, minthogy a nemzet szükségyszerű és tartós közösségi forma a feudális partikularizmustól a nemzetek feletti integráció, az elnyomás primitívebb formációitól a magasabbrendűek, majd az elnyomás megszüntetése felé vezető fejlődésben. A nacionalizmus progresszív szerepet játszott a polgári forradalom előkészítésében, tömegelőmozdításában, erősítette a liberalizmust, hozzájárult a feudalizmus felszámolásához, sőt a polgári átalakulás objektíve lehetséges határai között egy radikálisabb variáns realizálásához.

Az átalakulás objektíve lehetséges határait alapvetően a késői feudalizmus korában kialakult, a Habsburg-monarchia keretei között megrögződött és a kapitalizmus éppenhogy megindult megalapozó szakaszában lényegesen nem változott gazdasági-társadalmi struktúra jelölte ki. Ezekben a határokon belül, a polgári forradalom kimenetelétől függően, többféle variáns volt lehetséges. 1848—49-ben valóban a polgári-nemzeti átalakulás különböző irányzatai léptek fel, küzdöttek egymással, és a radikálisok győzelme, amit nem csupán gyengeségük, hanem elsősorban a külső intervenció hiúsított meg, a feudális viszonyok s a régi struktúra gyökeresebb átalakítására vezetett volna. De még ez a variáns sem léphette túl azokat a határokat, amelyeket a monarchiai, ill. magyarországi gazdasági-társadalmi és nemzeti struktúra, s általában a középkelet-európai viszonyok húztak meg. A befejezetlen forradalom még kevésbé tudta gyökeresen megváltoztatni a régi struktúrát.

A régi feudális struktúra, a formációváltás ténylegesen realizált formája és az új struktúra egymással szoros kölcsönhatásban alakították ki az új kapitalista formáció társadalmi és politikai viszonyait. Így vált a 16—17. századi elkanyarodás és a 18. század folyamán rögződött monarchiai helyzet következtében kialakult struktúra — a társadalmi és politikai harcok eredményeitől függő formájában — a kapitalizmus „porosz típusú” útjának szerves előzményévé és meghatározójává.

2. A gazdasági és társadalmi fejlődés problémái a kapitalizmus kialakulásának és megerősödésének korszakában

Az 1848-as forradalom alapjában felszámolta a feudális viszonyokat. Ezzel döntő mértékben hozzájárult a kapitalizmus gazdasági előfeltételeinek és politikai-jogi kereteinek megteremtéséhez, alkalmassá tette az országot arra, hogy a szabadversenyen alapuló kapitalizmus felívelő szakaszában, kedvező körülmények között adaptálódhasson a nyugat-és közép-európai ipari forradalom nyújtotta piaci lehetőségekhez, bekapcsolódhassék a század harmadik negyedét kitöltő agrárkonjunktúrába. A Nyugat- és Kelet-Európa, illetve a Monarchia nyugati és keleti része közötti munkamegosztás most magasabb szinten reprodukálódott, azzal a lényeges különbséggel, hogy ez a kooperáció nem fékezte, hanem nagyrészt ösztönözte a kapitalizmus előfeltételeinek létrejöttét. Amíg a megelőző szakaszban az előfeltételek megteremtése a lajtántúli tartományokban részben Magyarország rovására történt, addig a 19. század derekától Ausztria is növekvő mértékben érdekeltté vált a magyarországi kapitalizmus megalapozó folyamatainak támogatásában. Úgy látjuk, hogy a polgári forradalom teremtette új ter-

melési és jogi viszonyok alapján elsősorban külső tényezők, a piac dinamikus bővülése és a termelési tényezők nagy mértékű importja tette lehetővé a kapitalizmus hiányzó feltételeinek létrejöttét, a megalapozó szakasz gyors ütemű kiteljesedését Magyarországon. Hozzájárult ehhez az 1867. évi kiegyezés által teremtett tartós konszolidáció is.

A kiegyezés

Történetírásunk az elmúlt évtizedben érdemleges eredményeket ért el a kiegyezés vitás kérdéseinek tisztázásában. Elsősorban a közelítés módját választotta meg helyesen: az 1848-as forradalom eredményeiből, befejezetlenségének következményeiből, a kiegyezéshez vezető út elemzéséből indult ki.

Az 1848-as forradalom a Monarchiában kivívta azt, ami feladatában alapvető és egyetemes volt: a jobbágyfelszabadítást és a polgári jogegyenlőséget. Ez maradandónak bizonyult, az ellenforradalomból sarjadt neoabszolutizmus is elfogadta és — bár retrográd szűkítésekkel — végrehajtotta. A forradalom azonban nem oldotta meg, ami feladatában sajátos volt: egy soknemzetiségű terület polgári államrendszerének, a nemzeti fejlődés relatíve kedvező feltételeinek a megteremtését. A neoabszolutizmus pedig mereven elutasította a polgári alkotmányosságot, a liberális szabadságjogokat, a nemzeti önrendelkezést, illetve autonómiát. A polgári-nemzeti átalakulás megoldásra érett kérdései tehát a következő időszakban is napirenden maradtak, és a történelmi fejlődés fő mozgató erejét alkották.

Az 1848-as forradalmak veresége után egész Európában uralomra jutott konzervatív rendszer nem kedvezett a polgári átalakulás forradalmi befejezésének, de a rendkívül szűk bázisra épített, „nemzetek feletti” neoabszolutizmus konszolidálásának sem. Az 1850—1870 közötti időszakot Közép- és Kelet-Európában az 1848-as örökség felülről irányított, antidemokratikus végrehajtása jellemezte. Az 1867. évi kiegyezést tehát olyan történelmi koordinátarendszerben helyezhetjük el, amelynek egyik tengelyét a befejezetlen polgári-nemzeti átalakulás megoldást sürgető feladatai és tömegeirői, a másikat a konzervatív európai rendszer uralma és a konzervatív társadalmi erők vezető szerepe, a reális megoldások tartományának egyik határát a forradalom megismétlésének, a másikat az ellenforradalmi abszolutizmus tartósításának lehetetlensége alkotta.

E határokon belül ezúttal is többféle variáns volt lehetséges. A kiegyezést tehát nem tekintjük eleve adott, szükségszerű formának. Befolyásos képviselői voltak a centralizmusnak, erős tábora a föderalizmusnak (trializmusnak) is, és az 1859—1861. évi válságperiódusban Magyarországon is széles tömegebázisra támaszkodott a kiegyezésnél radikálisabb újjárendezés irányzata. A kiegyezéssel ellentétes irányú demokratikus politikai programot, a szomszéd népekkel való megbékélés és állami együttélés haladó koncepcióját, a kossuthi emigráció dolgozta ki és képviselte. A centralizált, abszolutisztikus Monarchia 1859—1861. évi válsága azonban lényegesen különbözött a feudális abszolutizmus 1848 előtti válságától.

Először is abban különbözött, hogy a forradalmi erjedés nem terjedt ki Európára, s ahol kibontakozott is, a polgári átalakulást, a nemzeti egyesítést ott is felülről hajtották végre. Magyarországot illetően pedig abban különbözött, hogy a feudalizmus felszámolása után megváltoztak a nemzeti és a nemzetek közötti összefogás feltételei, s hogy a vezető osztály, a birtokos nemesség zöme nem vállalta az „új érdekegyesítés” demokratikus követelményeit sem, az abszolutizmus elleni forradalmi harcot sem, hanem részben a külpolitikai fejlemények-

től, részben a válságtól szorongatott dinasztiaival való megegyezéstől várta a 48-as alkotmány helyreállítását.

Az 1859—1861. évi válságperiódus alapos feltárása mellett történetírásunk megvilágította azokat a mozzanatokot, amelyek a birtokos nemesség zömét az 1860-as években a kiegyezés felé hajlították. Csak egészen röviden utalunk itt az úrbérrendezéshez fűződő földbirtokosi és paraszti érdekek divergenciájára; a területi és hatalmi birtokállomány integritásához ragaszkodó magyar uralkodó osztály és a kollektív nemzeti jogokat, autonómiát követelő nemzetiségi vezető rétegek közötti ellentétekre; a kapitalizmus előfeltételeinek kialakulását gyorsító konjunktúrára, amely a magyar földbirtokosokat és tőkéseket erősen a Monarchiára utalta, és a politikai konszolidációra ösztönözte. Történetírásunk azt is részletesen feltárta, hogy a nemzetközi erőviszonyok sem tették lehetővé Középkelet-Európa nemzetállami újjárendezését. A nagyhatalmak, bár a Monarchia reorganizációját támogatták, nem kívánták, vagy éppen ellenezték felbomlását. Az ilyen tendenciákat magában rejtő két nagy átalakulás: Olaszország és Németország egyesítése végül is nem követelte meg a Habsburg-birodalom szétbontását. Sőt, Németország egyesítésének bismarcki végrehajtása egyenesen feltételezte a soknemzetiségű szomszéd fennállását. Az Oroszország támogatását élvező bismarcki egyesítés és általában a cárizmus terjeszkedésétől való félelem a magyar vezetőrétegszámára külpolitikai szempontból is kívánatosabbá tette a Monarchia fennmaradását.

Mindezek a konkrét körülmények arra a mélyebb meghatározó mozzanatra vezethetők vissza, hogy a feudális formációt felszámoló forradalom nem változtatta meg gyökeresen Középkelet-Európa történetileg kialakult társadalmi és etnikai struktúráját, nemzeti és osztályviszonyait. A számszerűen és anyagilag erősebb nemzetek és osztályok, elsősorban az osztrák-német burzsoázia, a lajtántúli és a magyarországi földbirtokosok továbbra is fölényben voltak más osztályokkal és a többi nép vezető rétegeivel szemben. Az 1860-as évek objektív körülményei mellett, végső soron a mélyrenyúló történelmi előzmények politikai téren is meghatározták a polgári forradalom 19. századi szakaszának lezárását. Ebben az aspektusban megerősítettnek látjuk történetírásunknak azt a korábbi megállapítását, hogy a kiegyezés az örökölt és közvetlenül meglevő körülmények, az európai, a monarchiai és magyarországi erőviszonyok között reális kompromisszum volt, annak ellenére, hogy felülről, antidemokratikus módon, csupán időlegesen és tökéletlenül rendezte a soknemzetiségű birodalom polgári átalakításának állami formáját és politikai viszonyait.

A kiegyezés helyének és funkciójának ez a megfogalmazása azonban nem ad választ egy régi — és ma sem lezárt — vitakérdésre: volt-e más, kedvezőbb és az adott viszonyok között ténylegesen megvalósítható megoldás? Az „antidemokratikus, de reális kompromisszum” értékeléssel szemben a legsúlyosabb ellenérv az, hogy a kiegyezés meghosszabbította a történelmileg pusztulásra ítélt Habsburg-birodalom létét, hozzákötötte Magyarországot és olyan hatalmi rendszert teremtett, amely a magyar társadalom konzervatív erőt támasztotta alá, meghiúsította egy kedvezőbb alternatíva választását, és így elkerülhetetlenül az 1918-as felbomláshoz vezetett.

Ez az érv a kiegyezés kritikájának reális mozzanatait tartalmazza, de véleményünk szerint túlértékeli meghatározó jelentőségét, és nem tár fel reális ellenalternatívát. Eltekintve attól, hogy az 1918-as kifejléhez félévszázad számos új tényezője, az erőviszonyok teljes megváltozása is hozzájárult, értékelésünk objektív alapjának azt tartjuk, hogy a kiegyezés idején s a 19. század

második felében még nem alakultak ki vagy nem értek meg a Monarchia megdöntésének külső és belső feltételei. Létének prolongálása tehát elsődlegesen nem a kiegyezés, hanem az adott körülmények következménye volt, és hogy a konzerválás más formája milyen körülményekre vezetett volna, azt aligha lehet egzakt módon megválaszolni.

Ami pedig a kiegyezésnek Magyarország további sorsát determináló szerepét illeti, ismét arra kell rámutatnunk, hogy a soknemzetiségű Magyarország polgári átalakulásának útját alapjában a társadalmi és etnikai struktúra, az uralkodó osztályoknak a nemzeti és osztályhegemóniájuk megőrzéséhez fűződő érdekei határozták meg. Ha fentebb, az 1848 előtti korszakkal kapcsolatban a nacionalizmus progresszív szerepét emeltük ki, most ezt ki kell egészítenünk azzal, hogy *már akkor is* negatívan hatottak, a forradalom után pedig fokozatosan előtérbe kerültek a nacionalizmus retrográd, elnyomó vonásai. A magyar uralkodó osztályoknak a hegemóniához — és ezen keresztül a Monarchiához — fűződő érdekeit, szociális konzervativizmusát és nacionalizmusát nem a kiegyezés teremtette meg, hanem ezek a kiegyezést. Kétségtelen viszont, hogy a kiegyezés az 1848—49-ben kibontakozó és a kossuthi emigráció programjában továbbfejlesztett tendenciákkal ellentétes erőket szilárdította meg, a polgári átalakulás kedvezőtlenebb, több ellentmondással terhelt, befejezetlen variánsát rögzítette, és ezzel jelentősen hozzájárult a folytatás és befejezés feltételeinek romlásához is.

A dualista Monarchia strukturális ellentmondásai

A dualista rendszer osztályjellegének meghatározása korábban sem volt vita tárgya, az elmúlt években a megállapodás felé közelít társadalmi és állami rendszere ellentmondásainak elemzése is. Mindazonáltal hiányzik még a Monarchia strukturális ellentmondásainak konzisztens kidolgozása.

A birodalmi struktúra ellentmondásai abból fakadtak, hogy a Habsburg-monarchia nem organikusán, azonos etnikumú vagy gazdaságilag összeforrt területek egyesítéséből, hanem a dinasztikus öröklés és hódítás útján szerzett, nagyon különböző etnikumú, fejlettségű, hagyományú és jogállású országok és országrészek laza összefűzéséből alakult ki. A Monarchia 11 nemzetet (ill. nemzeti kisebbséget) fogott össze, de hatot el is vágott a határokon túl levő anyaországoktól, ahol a nemzeti etnikum többsége élt. A Monarchiába zárt nemzetek az alá- és fölérendeltség bonyolult viszonylatain alapuló hierarchiában helyezkedtek el. Ez a soknemzetiségű struktúra a nemzeti államalakulás 19. századi folyamatában állandó belső és nemzetközi konfliktusok forrása volt. Az anorganikus kialakulásból következett az is, hogy az egyes területek és tartományok között a tőkés fejlettség, ill. a feudális maradványok tekintetében nagy — sok szempontból kvalitatív — színvonalkülönbségek állottak fenn. A regionális szintkülönbségek többnyire egybeestek a nemzetek közötti egyenlőtlenségekkel, és így elmélyítették a birodalmi struktúra ellentmondásait.

Nem szükséges bővebben kifejteni, hogy a mezőgazdaság termelési viszonyaiban és művelési módszereiben szívósan továbbélő feudális maradványok a tőkés fejlődés súlyos teherterét jelentették. Ezt az általános kelet-európai jelenséget a Monarchiában az színezte, hogy a kapitalizmus fejlettségi, ill. a feudális maradványok erősségi foka szorosan összefüggött a regionális (s egyúttal nemzeti) szintkülönbségekkel — és ezek konzerválása irányában hatott. Ez a strukturális ellentmondás nyilvánult meg a fejlett polgári struktúrájú és a feudális

eredetű földbirtokos osztályok által vezetett nemzetek, illetve mindkét típus és a sem saját földbirtokos osztállyal, sem erős burzsoáziával nem rendelkező, fejletlen struktúrájú nemzetek közötti ellentétekben. Mindebből következően a Monarchiában a szociális és a nemzeti elnyomás — ha nem is minden esetben, de többnyire — összekapcsolódott. Így a szociális és a nemzeti elnyomás elleni harc is gyakran összefonódott, legalábbis fennállott a nemzeti küzdelem szociális elemekkel való bővítésének, illetve a szociális mozgalmak nemzetiekbe olvasztásának a lehetősége.

A Monarchia strukturális ellentmondásai rányomták bélyegüket az államrendszerre is. A dualista államot az osztrák és a magyar földbirtokos és burzsoá osztályok uralma, a nemzetek hierarchikus politikai függése, az abszolútizmusnak az alkotmányosság keretében továbbélő intézményes szervei és imparlamentáris módszerei, a jogállam keretében a diszkrecionárius joggyakorlat, az alkotmányos ellenőrző, törvényhozó és önkormányzati szervekkel szemben a végrehajtó hatalom túlsúlya jellemezte. Soknemzetiségű birodalom — dualista állam-szervezettel; jogilag paritásos alapon álló dualizmus — centralizált, abszolutisztikusan vezetett hadsereggel, külüggyel; abszolutisztikus „közös kormányzat” — a két birodalomrész belkormányzatában való részvétel joga nélkül; alkotmányos parlamentarizmus felfelé, az abszolútizmus maradványai, intézményei ellen — jogkorlátozás és diszkrecionárius joggyakorlat lefelé az alkotmányos parlamentarizmus ellen: olyan ellentmondások, amelyek labilissá és nehézkesé tették az államrendszert.

Az ellentmondások feltárása azt is jelenti, hogy a retrográd jelleg megállapítása mellett rá kell mutatnunk az államrendszer liberális vonásaira is. Ha a parlamentarizmus szűkkörű, a polgári szabadságjogok és a nemzetiségi jogok korlátozottak voltak is, *de voltak*, s a kelet-európai országoknál nagyobb teret biztosítottak a demokratikus erők, a munkásmozgalom szerveződésének, a nemzeti fejlődésnek. A dualista állam, ha fenntartotta és védelmezte is a kiegyezéssel rögzített uralmi viszonyokat, támogatta a gazdasági fejlődést, a polgárosodást, a kor civilizatorikus vívmányainak terjedését is. A Monarchia és Magyarország e tekintetben is előbbre járt a kelet-európai országoknál, és valamelyest a Nyugathoz közelített. A liberalizmus sorvadása hosszú, szakaszos folyamat volt, az általános európai folyamat része, bár a retrográd vonások korábban, élesebben, durvább formákban jelentkeztek, mint Nyugaton.

Magyarország helyzete a dualista Monarchiában

Amíg a dualista rendszer ellentmondásainak feltárásával és általános jellemzésével kapcsolatban nagyobb nézetkülönbségek nem merültek fel, legfeljebb hangsúlyeltolódások, addig Magyarország monarchiai helyzetének meghatározása ma is élénk viták tárgya. Történetírásunk az elmúlt évtizedben kimutatta a „félgyarmati függés” definíció megalapozatlanságát és kiiktatta a tudományos munkák terminológiájából, de a helyette használatos „függés”, bár formájában rövidebb, — tartalmában elmosódottabb lett: a régi felfogású félgyarmati függéstől a tőkés országok közötti interdependenciáig sokféleképpen értelmezhető és értelmezett. A „félgyarmati” jelző mellőzése után is nyitva maradt tehát a kérdés: milyen jellegű és mértékű függésben volt Magyarország a Monarchiában? — vajon az elnyomott, függő helyzetben *belül* rendelkezett-e csupán bizonyos autonómiával, vagy az alapjában véve realizált önállóságát korlátozták-e csak a birodalmi egység követelményei?

Magyarország monarchiai elhelyezkedésének sokféle vonatkozását, úgy véljük, nem lehet egyetlen jelzőbe, néhány szavas definícióba sűríteni, vagy csak akkor, ha a definíciót a kötődés és függés különböző aspektusainak konkrét elemzésével indokoljuk. Megítélésünk szerint a tisztán belügyi kérdésekben Magyarország nem függött a lajtántúli résztől („Ausztriától”), alkotmányos önállóságát a birodalom egységét képviselő, kiterjedt abszolutisztikus jogokkal rendelkező uralkodó korlátozta. Az ún. „közös érdekű” ügyekben (vámszövetség, jegybank stb.) interdependencia állott fenn a birodalom két része között, amelyben a fölényt vagy alárendeltséget a mindenkori erőviszonyok határozták meg, — a századfordulóig többnyire Ausztria, azután több ízben Magyarország javára. Az ún. „pragmatikus” közös ügyekben (külügy, hadügy) Magyarország alá volt rendelve a birodalmi egység és nagyhatalmi állás követelményeinek, az abszolutisztikus vezetésnek.

A függés vagy befolyás mértékét illetően azonban különbséget kell tennünk a külügy és hadügy között. Külügyi vonatkozásban az önrendelkezés csonkassága jobbadán formális volt. A külügyek vezetésében, elveinek és irányának meghatározásában a magyar vezető réteg jelentős befolyással rendelkezett, alapvető érdekei megegyeztek vagy összeegyeztethetők voltak az osztrák vezető réteg és a birodalmi uralkodó körök érdekeivel.

Ez az érdekközösség azon alapult, hogy az 1870-es években a kiegyezéssel kölesönhatásban álló fordulat következett be a Monarchia külpolitikájában. A Monarchia a forradalom utáni két évtizedben még a közép-európai status quo fenntartására és a hegemonia megszerzésére irányuló hagyományos külpolitikát folytatta, ami a polgári-nemzeti átalakulással való szembeszegülés külső vetülete volt. Ez a külpolitika az 1860-as években a Monarchia krónikus válságának konstans tényezőjévé vált és kudarca — mint ismeretes — jelentősen közrejátszott a magyarokkal való kiegyezésben is. Itália és Németország egyesítése és az 1867. évi kiegyezés a Monarchia szempontjából ugyanannak a folyamatnak két oldalát alkotta, amint a kettős- majd a hármasszövetség megkötése külpolitikai síkon éppúgy a legerősebb, állammá szerveződött közép-európai nemzeti mozgalmakkal való megegyezést jelentette, mint a belpolitikában a magyarokkal való kiegyezés. Az Itáliából és Németországból kiszorult, dualista Monarchiának szükségképpen a külpolitikában is irányt kellett váltania, arra kellett fordulnia, ahol uralkodó osztályainak és külső partnereinek érdekei egybecstek: a Balkán felé.

Ez az irányváltás azonban nem jelentett egyúttal funkcióváltást is. A visszavonhatatlan közép-európai átalakulással való megbékélés után a Monarchia a balkáni status quo fenntartását és befolyásának kiterjesztését tekintette fő feladatának, ami most már a dualizmus belső konzerválásának külpolitikai vetülete volt. Ez az új orientáció jelentős mértékben a magyar vezető réteg befolyására és aktív közreműködésével alakult ki.

A balkáni orientációban megnyilvánuló érdekközösség nem teremtett teljes azonosságot a magyar vezető réteg és a birodalmi uralkodó körök között. A magyar vezető réteg külpolitikájának meghatározó motívuma a 48-as liberális örökségből és a nemzeti hegemonia féltéséből fakadó oroszellenesség, fő célja Oroszország közép- és délkelet-európai befolyásának megtörése, a dualizmust veszélyeztető területi hódításának elhárítása volt. A dinasztia viszont a konzervatív együttműködés hagyományait folytatva, Oroszországgal egyetértésben szerette volna a birodalom nyugati veszteségeit a Balkánon kárpótolni. A dualizmuskori külpolitika a részcélokban és módszerekben eltérő két koncepció

közötti keskeny sávon mozgott, hol az Oroszországgal való egyezkedés, hol a távolodás, hol a balkáni befolyás kiterjesztése, hol a status quo szigorú fenntartása irányában, de alapvető funkciója, a Balkán gyökeres nemzeti újjárendezésének, egy erős délszláv állam kialakulásának megakadályozása, változatlan maradt.

A magyar uralkodó- és középosztály zöme, az ellenzéki pártok többsége is támogatta a hármasszövetségre támaszkodó balkáni orientáció külpolitikáját. És ha közvetlen befolyásuk időnként csökkent is a külügyek irányításában, alapvető érdekeik — s egyúttal provincializmusuk — mindvégig döntő súllyal esett latba a Monarchia tényleges külpolitikai tevékenységében.

Más volt Magyarország helyzete a hadügy vonatkozásában. A közös hadügy-miniszter közjogi állását a kiegyezési törvény nem tisztázta, őt külön nem is említette. A magyar parlament jogköre csupán a hadsereg létszámának megállapítására, kiegészítésére, elhelyezésére terjedt ki, minden egyéb a dinasztia abszolutisztikus hatalmában maradt. A hadügyekben nem érvényesült a *dualizmus* elve, a hadsereg vezérlete, vezénylete, szelleme ellentétben állt a „magyar állameszmével”, keretci között a magyarok nem az egyik uralkodó nemzet, a magyarországi nemzetiségek nem a „magyar politikai nemzet” másajkú polgárai, hanem az *egységes* birodalom és a császár alattvalói voltak. Amíg a dualista Magyarország nem volt jelen a hadseregben, a hadsereg állandóan és szembetűnően jelen volt a dualista Magyarországon. Önálló hatalomként működött, gyakran kihívó magyarellenességgel viselkedett, megsértette a nemzeti érzést és hagyományt. És ami a legfontosabb: a hadsereg volt a rendszer fegyveres biztosítóka neincsak a néptömegekkel és a nemzetiségekkel szemben, hanem a dualizmus megváltoztatására irányuló magyar hatalmi igényekkel és a mindvégig eleven önállósági törekvésekkel szemben is.

A hadsereg — fő funkcióját tekintve — természetesen védelmezte a magyar uralkodó osztályok területi és hatalmi birtokállományát is, de csak akkor és annyiban, amikor és amennyiben az uralkodó a birodalmi egység és egyensúly érdekében szükségesnek tartotta. A *hadügy terén* tehát Magyarország ténylegesen függő helyzetben volt, és ez a függőség bizonytalanná tette az egyéb viszonylatokban érvényesülő paritást, korlátozta az uralkodó osztályok meglevő hatalmát, távolabbi igényeit és érzékenyen érintette, zaklatta a középrétegeket, a népet is. A szuverenitást lényegesen csorbító, az alkotmányosságot erőtlenítő katonai függés volt az ára a nemzeti és osztályhegemónia fenntartásának, a területi és uralmi integritás fél évszázados biztonságának.

*

Magyarország politikai függésének árnyaltabb meghatározása az elmúlt években kisebb érdeklődést, csendesebb vitákat váltott ki, mint gazdasági helyzetének újraértékelése. E téren még erősen tartja magát az a függetlenségi eredetű és az 50-es években sokoldalúan kifejtett koncepció, hogy az Ausztriával való gazdasági közösség alapján fékezte Magyarország gazdasági fejlődését, elsorvasztotta, ill. elnyomta fejlődő iparát, az iparosodottabb Ausztria kizsákmányolta az agrár Magyarországot. Az iparfejlődés oldaláról nézve — és egyes részjelenségeket kiugratva — kétségtelenül erősen kidomborodnak a gazdasági közösség hátrányai. De ha a kapitalizmus fejlődési szakaszait és magyarországi feltételeit történeti módon — közgazdasági szempontokat is figyelembe véve — vizsgáljuk, akkor a gazdasági közösség előnyei is előtűnnek, sőt a javukra billen a mérleg.

Magyarországon, amint rámutattunk, a polgári forradalom idején még csak kialakulóban voltak a kapitalizmus gazdasági előfeltételei. Ezek — elsősorban a mezőgazdaság modernizálása, a korszerű közlekedés kiépítése, a tőkefelhalmozás bizonyos színvonalra — minden országban nélkülözhetetlen előfeltételei voltak a tartós, rendszeres tőkés növekedés szakaszába való átmenetnek, az ipari forradalom kibontakozásának vagy kiterjesztésének. Különösen ez volt a tőkés fejlődés átugorhatatlan menetrendje a kelet-európai országokban, ahol a preindusztriális iparosodás gyengesége miatt a belső felhalmozás fő forrása csak a mezőgazdaság lehetett. A 19. század második felének hazai gazdasági fejlődését tehát elsődlegesen nem az iparosodáson, hanem a rendszeres tőkés növekedés előfeltételeinek kialakulásán kell lemérnünk.

Ebből a szempontból a múlt század derekán Magyarországnak a Nyugattal, mindenekelőtt a Lajtántúllal való kapcsolata, a Monarchiában elfoglalt helyzete kedvezően megváltozott. Különösen kedvező mozzanat volt, hogy az ipari forradalom szakaszába lépő országok a legközelebb eső agrárterületeket akarták bekapcsolni, és hogy a feudális viszonyok felszámolása után Magyarország gyorsan be tudott kapcsolódni a konjunkturális ciklusba. A nyugat- és közép-európai ipari forradalom a tőkés növekedés két döntő — és Magyarország belső fejlődése alapján aligha megteremthető — előfeltételét hozta létre: a piacok dinamikus bővülését és a termelési tényezők (elsősorban a tőke) importját.

Amíg a piac bővülésének serkentő szerepét illetően nem volt vita, a külföldi tőkeimport hatását illetően korábban általánosan elterjedt — és olykor ma is visszhangzik — az az álláspont, amely a külföldi tőkebehatolás alapján negatív, kizsákmányoló oldalát, a „függést” fokozó funkcióját hangsúlyozza. Az természetesen nyilvánvaló, hogy a külföldi burzsoázia nem altruista alapon, hanem a magasabb profit kedvéért és reményében exportálta tőkéjét Magyarországra, Kelet-Európa más országaiba, és a kölcsönök, investálások, technikai újítások mellett a profit egy részét kivitte az országból. Az sem kétséges, hogy kedvezőbb lett volna, ha az ország a megalapozó szakasz költséges és lassan megtérülő (magas tőkeefficiensű) beruházásait túlnyomórészt saját belső erőforrásaiból tudta volna realizálni. Csakhogy a 19. század középkelet-európai elmaradott országaiban a történelem nem úgy tette fel a kérdést, hogy igénybeveszik-e a külföldi tőkét, vagy saját erejükből kísérlik-e meg a modernizálást, az iparosítást, hanem hogy a *nélkülözhetetlen* tőkeimportot produktívan, gazdasági növekedésük megindítására, ill. meggyorsítására tudják-e hasznosítani, vagy az improduktív felhasználás miatt csak eladósodásuk és függésük nő, anélkül, hogy gazdaságuk, belső felhalmozásuk fellendülne. E tekintetben pedig nem az állami szuverenitás kisebb vagy nagyobb mértéke, hanem az adott fejlettségi fok és az importált termelési tényezők volumene, költségei, felhasználásuk módja volt a döntő tényező.

A monarchiai gazdasági közösség előnyét abban látjuk, hogy a birodalom széles piacán a termelési tényezők nagyfokú mobilitása valósult meg, ami egyrészt éppen azon ágazatok gyors fejlődését mozdította elő (mezőgazdaság, extraktív ágak, infrastruktúra), amelyek a rendszeres tőkés növekedés nélkülözhetetlen előfeltételei voltak, másrészt a magas komparatív költségelőnyök biztosítása révén a vezető szektorok (a mezőgazdaság, az élelmiszeripar stb.) gyors ütemű akkumulációját tette lehetővé. A gyors felhalmozáshoz a mezőgazdaság számára tartósan kedvező áralakulás (ipari nyílású árolló) is hozzájárult. A Monarchia mindvégig bővülő belső piacának jelentősége a század végén még inkább meg-

nőtt, amikor a tengerentúli gabona versenye a vámkülföldi piacok nagy részét elhódította, és megzavarta a Nyugat- és Kelet-Európa közötti hagyományos piaci kapcsolatokat.

E jelentős előnyök mellett természetesen érvényesültek a gazdasági közöség már említett hátrányai is, elsősorban a megalapozó szakaszban is realizálható iparosodás fékezése, egyoldalúvá torzítása. Itt azonban, úgy véljük, nem egyenlő nagyságrendű hatásról van szó, amire az „egyrészt—másrészt” formula alkalmazható. A gazdasági közösség domináns hatása az volt, hogy a magyarországi nem-ipari szektoroknak az uralkodó osztályok érdekközösségén alapuló fejlesztése az ipari forradalom feltételeit is megteremtette. A gazdasági közösség stabil piaci ösztönzése, a termelési tényezők nagymérvű és a legrentábilisabb ágak felé irányuló áramlása viszont a népgazdasági ágazatok közötti és az ágazatokon belüli struktúra, a túlnyomóan extenzív agrárjelleg konzerválásának tendenciáját hordozta magában. Ez a tendencia természetesen az agrár Magyarországnak bármelyik fejlett országgal való lazább, tisztán külkereskedelmi kapcsolatában is érvényesült volna.

A gazdasági közösségnek a strukturális elmaradottságot rögzítő spontán — és tudatos — tendenciájával szemben a századvégen hatékony ellentendenciák léptek fel. Ilyennek tekinthetjük a gabonaválságot, amely szinte rákényszerítette a mezőgazdaságot az intenzívebb, specifikáltabb és produktívabb gazdálkodásra, továbbá a 90-es évektől felívelő iparosodást, amelyet a magyar burzsoázia jó részét már belső erőforrásokból finanszírozott, és nem jelentéktelen eszközökkel a kormányok is támogattak. Ha a dualizmus első negyed századát a rendszeres tőkés növekedés előfeltételeinek nemzetközi viszonylatban gyors kialakulása, de egyoldalú, extenzív fejlődés és az ágazati struktúra konzerválásának domináns tendenciája jellemzi, akkor a második negyed században már a rendszeres növekedés mgindulásáról, a belterjesség és a specifikáció előhaladásáról, az ágazatok közötti és az ágazatokon belüli arányok kedvező módosulásáról beszélhetünk.

Egészében véve az ország gazdasága gyorsan növekedett (a növekedés évi rátáját 2,6—2,8%-ra becsüljük, ami európai viszonylatban is gyorsnak számít, felülmúlta Olaszországot, Oroszországot, és csekély mértékben a lajtántúli részét is). A kapitalizmus megerősödött, uralkodóvá vált, bár még nem fogta és formálta át a gazdaság minden ágát, területét. Magyarország függött a birodalom egészének gazdaságától, de nem abban az értelmezésben, amely a függést a gazdasági elnyomással, a tudományosan már elvetett, de gyakran kísértő „félgyarmat” fogalommal asszociálja. Magyarország, mint fejletlenebb fél, a *tőkés kooperáció* értelmében függött a lajtántúli résztől. Küszködött az elmaradottság történelmi teherével, a tőkés gazdaságra való áttérés, a modernizálás, az infrastruktúra, az iparosodás finanszírozásának problémáival. Adózott is, gyakran terhes engedményeket is tett a külföldi tőkének. Gazdaságának egyes ágai, köztük az iparosodás és polgárosodás szempontjából fontos multiplikátor szerepét betöltő ágak az átlagosnál lassabban, egyenletlenül fejlődtek. Ez volt az ára — kelet-európai egységgel mérve nem is túlságosan drága ára — annak, hogy kijusson a feudális elmaradottságból, a hagyományos stagnálásból, felzárkózzék Európa szerencésebb fekvésű és sorsú országaihoz. Ez a felzárkózás a korszak folyamán szerény mértékben sikerrel járt. Bizonyítható, hogy a lajtántúli rész és Magyarország közötti színvonalkülönbség valamelyest csökkent, a Monarchiában bizonyos fokig érvényesült a kiegyenlítődés tendenciája.

A felzárkózás eredményei ellenére Magyarország gazdasági struktúrája erősen különbözött, fejlettsége jóval elmaradt a nyugati országokétól. A fő kü-

lónbségeket a gazdaság ágazati struktúrájában, a mezőgazdaság, ezen belül a feudális eredetű nagybirtokrendszer túlsúlyában, a belterjesség és produktivitás alacsonyabb színvonalában, az iparosodás elmaradottságában, a modernizálás finanszírozásának forrásaiban foglalhatjuk össze. Magyarország a tőkés fejlődés középkelet-európai típusához tartozott, de különbözött egyrészt a balkáni országoktól a mezőgazdaság struktúrájában, a termelés, a termelékenység és az iparosodás magasabb színvonalában, az importált termelési tényezők lényegesen produktívabb hasznosításában, másrészt Oroszországtól az előfeltételek korábbi kialakulásában, a tőkés növekedés korábbi megindulásában, szélesebb kiterjedésében, magasabb produktivitásában. A középkelet-európai típuson belül tehát egy fejlettebb variánst sikerült realizálnia.

A monopolkapitalizmus megjelenésének kérdéséhez

A gazdasági növekedés megalapozó szakasza a 80-as évek végén lezárult. Az 1890-nel kezdődő új szakaszban, amely egybeesik a politikatörténetben is elfogadott periódushatárral, a tőkés fejlődés meggyorsult, új területekre és ágakba hatolt be, és új szervezeti formákat hozott létre. Ezek a jelenségek történetírásunkban már az 50-es években is hangsúlyozást nyertek. Jóllehet gazdasági válság, belső politikai krízisek jónéhány esztendőn keresztül zavarták a gazdasági életet, mégis a háború előtti negyedszázad a magyarországi kapitalizmus fejlődésének legrohamosabb időszaka. Lényegében ez az a periódus, midőn a magyarországi kapitalizmus fejlődésében a hangsúly kezdett áttolódni a mezőgazdaságról az iparra, s az utóbbi került a tőkeberuházások és a fejlődést befolyásoló egyéb tényezők szempontjából a vezető helyre.

A 19. század végén a gazdaságilag fejlettebb országokban, mindenekelőtt Németországban, egyre több, először csak a kapitalizmus szervezeti formáit érintő, de mindinkább az egész struktúrát átfogó új gazdasági jelenségek mutatkoztak. Ezek a jelenségek, amelyek a világkapitalizmus nagyjából a századfordulóval datálható új monopolista szakaszának tüneteinek voltak, hamarosan a magyar gazdasági életben is mind nagyobb szerephez jutottak, mind általánosabbá váltak. Ismeretes, hogy a későn kifejlődő magyar nagyipar — e tekintetben élvezve a későnjövők bizonyos előnyeit — technikai, üzemi szempontból az európai fejlettebb szint átvételére törekedett. Így a századforduló körül már igen magas koncentrálttság jellemzi, ami viszonylag korán alapot teremtett a *monopoliszervezetek* kibontakozásához (a háború előtt már közel száz fonta át a gazdasági élet különböző területeit). Az ipari és bankmonopóliumok élén nálunk is összefonódott a fináncelőke, hogy birtokába vegye, vagy legalábbis ellenőrzése alá vonja a gazdasági élet kulcspozícióit. A modern kapitalizmus Európa-szerte kitermelt jelenségei Magyarországon nem elszórt, efemer jelenségek, hanem olyan tényezők, amelyek legadekvátábban kifejezték a fejlődés lényegét és irányát.

Ha egyfelől meg is állapíthatjuk, hogy a monopolkapitalizmus kialakulásának folyamata Magyarországra is kiterjedt, másfelől nem térhetünk ki néhány olyan kérdés megválaszolására, legalábbis felvetése elől, amelyet az 50-es években nem tettünk meg. Az imperializmus lenini elmélete világosan leszögezi, hogy a monopolkapitalizmus kialakulása a kapitalizmus érettségének vagy túlérétségének a következménye. Ami viszont Magyarországot illeti, még ha a mai szemlélet európai — vagy még szélesebb — perspektívába illesztve messzememenően értékeli is a félvszázad gazdasági előremenetelét, lényegében nem módosít azon a képen, amely az ország mennyiségi — sok vonatkozásban minőségi — el-

maradottságára utal a világ azon területeivel szemben, amelyek a kapitalizmus fejlettebb szakaszát belső fejlődésük szerves következményeként termelték ki. Ha tehát a kapitalizmus új szakaszát a kapitalizmus érettségének következményeként tekintjük, joggal merül fel a kérdés, hogy Magyarországon, — amely a gazdasági-társadalmi fejlődés alacsonyabb szintjén állt, ahol azonban a monopolkapitalizmus formái, ha nem is azonos intenzitással, de mégsem a balkáni országokhoz hasonló elszigetelt jelenségeként léptek fel, milyen összefüggésben áll a monopolkapitalizmus kialakulása a belső fejlődéssel, vagy mennyiben magyarázható ez külső hatásokkal.

Hiszen a kapitalizmus klasszikus fejlődésmenete a kisárutermeléstől a nagyiparig vezet, s ennek viszonylag hosszabb történeti szakaszán keresztül jut el a monopolkapitalizmus kibontakozásáig. Az a körülmény azonban, hogy a kapitalizmus szélesebb kibontakozása Magyarországon viszonylag később történt, számos folyamatot időben eltölve, egymáshoz való viszonyukban és formájukban torzultan idézett elő. Igaz ugyan, hogy a magyar kapitalista fejlődés későn, a lajtántúli fejlődéstől korlátozva indult, mégsem szabad figyelmen kívül hagyni azt a hatást, amely abból adódott, hogy Magyarországnak földrajzi fekvésénél fogva — Európa közepén — viszonylag szoros gazdasági kapcsolata volt a fejlett tőkés országokkal. Mint az Osztrák-Magyar Monarchia egy részében — s a Monarchia, ha el is maradt Nyugat-Európától, mégis a világ gazdasági szempontból fejlettebb területei közé tartozott — mindazon gazdasági folyamatoknak mutatkoznok kellett, amelyek a Monarchia fejlettebb gazdasági részében jelentkeztek, — akkor is, ha erre Magyarországon a belső feltételek nem is értek meg teljesen. Ezek a hatások a 19. század második felében meggyorsították a fejlődést, a történetiszakaszokat egymáshoz közel hozták, sőt egymásbamosták.

Az 1890-es években egyszerre több folyamat jelentkezik, illetőleg viszonylag gyorsan, alig egy évtized alatt végbemegy. Egyfelől néhány iparágban a kisáruterelés konzerválódik, elsősorban azokban az iparágakban, ahol a nagyipar ugyan felválthatná a kisárutermelést, de a lajtántúli nagyipar versenye ezt jórészt lehetetlenné teszi; — másfelől az urbanizáció folytán ez az időszak a városi kézműipar — főleg szolgáltatási ipar — kibontakozásának az ideje, s végül, de nem utolsósorban, ebben az évtizedben gyorsul meg a nagyipar fejlődése, az erős koncentráció alapján megjelennek a monopolkapitalizmus jellemző formái: a kartellek, a fináncióke stb. Az elkésett és eltorzult kapitalista fejlődés eredménye tehát, hogy a kisiparnak a kapitalizmus első szakaszára jellemző fellendülése időben az imperializmus európai — s bizonyos fokig magyar — kibontakozásával esik egybe. Ez sajátos bázist teremtett a monopolkapitalizmus kialakulása szempontjából, részben leszűkítette azt a gazdaság bizonyos szféráira, részben — tekintettel arra, hogy a kapitalizmusra jellemző új modern formák mellett a gazdaság viszonylag széles területei még a kapitalista fejlettség alacsonyabb színvonalán maradtak — a monopolkapitalizmus és a kispolgárság társadalmi-gazdasági ellentéteit sokkal élesebben tartalmazta, sokkal inkább felépitményé tette a modern formákat az elmaradott szinten álló régi kapitalista alapon. (Utalni kívánunk itt Lenin általános megjegyzésére, mely szerint az imperializmus települt meg a régi kapitalista alapon.)

Éppen a régi kapitalista alap — s tegyük hozzá: az új kapitalista alap kérdése is, hiszen már Lenin is vitába szállt a tiszta monopolkapitalizmus elképzelésével — arra int, hogy ne túlozzuk el a monopolkapitalizmus megjelenésének szerepét, sokoldalúbban elemezzük nemcsak a monopolkapitalizmusnak a kapitalizmus előtti termelési viszonyokkal kialakult szimbiózist, de

magának a kapitalizmus nem-monopolista és monopolista jelenségeinek egymáshoz való kapcsolatát, egymásra gyakorolt kölcsönhatását is. Utalhatunk arra, hogy Magyarország a századforduló után sem jutott el addig a fejlődési fokig, midőn a nagyipar már a kisipar abszolút pusztulását idézi elő. Az imperializmus jelentkezése ugyan véget vetett a kisipari konjunktúrának, érvényre juttatta a monopolkapitalizmushoz szükséges termelési formákat, fokozta a koncentrációt, sőt azt mondhatnánk, lényegében megteremtette Magyarországon a modern nagyipart, de a kisiparra gyakorolt fejlesztő befolyása még mindig erősebb volt, mint a kisárutermelésre gyakorolt bomlasztó hatása. A magyarországi monopolkapitalizmus tehát nemcsak a feudális maradványokkal fonódott össze, de a kapitalizmus kezdetlegesebb formáit is sokkal kevésbé küszöbölte ki, mint a nyugati országokban. Mindez azt jelentette, hogy a modern kapitalizmusra jellemző ellentmondások részben élesebben, részben torzultabb formában jelentkeztek. A modern, fejlett hitelszervezet, az európai viszonylatban erősen koncentrált nagyipar a gazdasági élet szférájának csupán egy részét hatotta át, de ott volt a feudális maradványokkal terhelt mezőgazdaság, s a széleskörű kisipar — nemcsak mint a modern civilizáció fejlődésének, hanem mint az elmaradottságnak, a termelőerők fejletlenségének következménye. A monopolkapitalizmus kialakulása tehát egyrészt kiélezte, másrészt új elemekkel bővítette a gazdaság és társadalom ellentmondásait.

A magyar társadalomfejlődés sajátosságai

A kapitalizmus lényeges változásokat, eltolódásokat idézett elő a társadalomfejlődésben is. Megváltoztatta az ország településföldrajzi és népesedési viszonyait. A dualizmus korában a természetes szaporodás átlagos évi rátája 1%, a tényleges szaporodása 0,75% volt, négy évtized alatt a lélekszám a másfél milliót meghaladó kivándorlási veszteség ellenére több mint egyharmaddal nőtt. A tőkés fejlődés erős sodrású települési és szociális mobilitással járt együtt. A magyaránú belső vándorlás fő iránya a város, meghatározó tartalmi jegye az urbanizáció, a szociális mobilitás fő tendenciája az ipar-forgalmi népesség ugrásszerű növekedése volt. A gazdasági és demográfiai folyamatokkal járó mobilitás megbontotta a feudális struktúra arányait és viszonyait.

A leglényegesebb változás a burzsoázia és a proletariátus kialakulása, megerősödése, továbbá a jobbágyparasztság polgárosodása, másodlagos, de nem mellékes fejlemény a tisztviselők és értelmiségiek önálló réteggé formálódása volt. Ezeket a változásokat történetírásunk regisztrálta, s az elmúlt években némi előrehaladás mutatkozik a társadalmi struktúra kutatásában is. Ehelyütt azonban nem tekinthetjük feladatunknak az osztálystruktúra alkotóelemeinek és változásainak elemzését. Csupán a magyar polgári társadalomfejlődés néhány sajátosságára kívánunk rámutatni. Ahhoz, hogy a valóban sajátosat körülhatárolhassuk, ezúttal is elsősorban a nyugati fejlődéssel való összehasonlítás módszeréhez folyamodunk.

A nyugati polgári forradalmak eredményeként a már korábban kialakult burzsoá középosztály* uralkodó osztállyá emelkedett, kisebb-nagyobb mértékben felszámolta, félreszorította, vagy a hatalomban osztozva is a maga érdekeinek

* A polgári forradalom előtt általában a burzsoáziát nevezték „középosztály”-nak (middle class, Mittelstand), utóbb a *felső középrétegeket*, amelyeket a tudat, az életforma, a morál bizonyos fokú közössége fűzött össze. Ebben az értelemben használjuk a rövid „középosztály” megjelölést.

szolgálatába állította a feudális nemesi uralkodó osztályt, amely maga is részben polgárosodott, beolvadt az uralkodó burzsoáziába, nagyjából lesüllyedt, provinciális dzsentrivé vált, vagy belevegyült az új középosztályba. Az uralkodó és a középosztály jellegét mindenesetre a nagy-, ill. a középburzsoázia és a polgári értelmiség határozta meg. A régi kispolgárság és parasztság részben fel-emelkedett a burzsoá középosztályba, részben kistőkessé, ill. falusi kispolgárrá (farinerré) alakult, jelentős részben pedig lesüllyedt a városi és falusi proletariátus soraiba. Ezeket a folyamatokat az ipari forradalom tette véglegessé az új struktúra két alapvető osztályának, az ipari burzsoáziának és proletariátusnak a létrehozásával.

A polgári társadalomfejlődés kezdeti szakaszát tehát egy kettős irányú mozgás: a régi elemek süllyedése — részben beolvadása — és az új vagy újjáalakult elemek emelkedése jellemezte. E kétirányú mozgás a polgári forradalom után is éles szociális konfliktusok közepette zajlott le, mígnem konszolidálódott az új struktúra, amely nemcsak jellegében, de az alkotóelemek strukturális pozíciójában is lényegesen különbözött a feudális struktúrától.

Európa középső és keleti régióinak polgári társadalomfejlődése több vonatkozásban eltért a vázolt sémától, de mozgástendenciája alapján hasonló volt. Így a balkáni országokban — és bizonyos fokig a saját földbirtokos osztállyal nem rendelkező, fejletlen struktúrája középkelet-európai népeknél — a nemzeti felszabadulás töltötte vagy teljesítette be a polgári forradalom funkcióját. A más nemzetiségű földbirtokos osztály elűzése, felszámolása után a vékony középpolgárságból, értelmiségből, a parasztság felső rétegéből emelkedett ki az új uralkodó osztály, a régi kispolgárságból és parasztságból a középosztály. A kései és gyenge iparosodás helyett a polgári földtulajdon konstituálása szilárdította meg az új struktúrát, ami egyúttal a balkáni társadalomfejlődés elmaradottságát is mutatja.

A polgári átalakulás általános mozgástendenciája a magyar társadalomfejlődésben is érvényesült. A közép- és kisbirtokos nemesség, valamint a régi városi polgárság és a kispolgárság egy része a tőkés szabadversenyben felmorzsolódott, lesüllyedt, a jobbágyfelszabaduláskor már erősen differenciált parasztság tovább bomlott, alsó rétegei gyorsan proletarizálódtak. Ugyanakkor a másik oldalon, mint utaltunk rá, kialakultak, felmelkedtek s az ipari forradalom során megerősödtek a polgári társadalom új osztályai. Az átalakulás jellegének és mozgásának hasonlósága ellenére, a magyar társadalomfejlődés több lényeges vonásában különbözött a nyugattól.

a) A tőkés viszonyok és előfeltételek kialakulásának kezdeti szakaszán lezajlott forradalom nem változtatta meg gyökeresen a régi struktúra pozícionális viszonyait. A nagybirtokos nemesség és a középbirtokosok hozzá kapcsolódó felső rétege maradt továbbra is az uralkodó osztály, belőlük került ki a politikai vezető réteg túlnyomó része. Nemesi eredetű elemek, jórészt földbirtokosok alkották a középosztály zömét is, annál inkább, mert a forradalom előtti időszakban nem alakult ki számottevő burzsoá középosztály.

b) A magyarországi kapitalizmus fejlődésmenete, mindenekelőtt a mezőgazdaság primátusa, ami a népgazdasági struktúra módosulását is fékezte, még erősebben hozzájárult a társadalmi struktúra konzerválásához, a kapitalizálódó nagybirtok és más árutermelő agrárretek korábbi pozíciójának megtartásához. A nagybirtokos osztály gazdálkodását tekintve több-kevesebb sikerrel kapitalizálódott, de nem vált tőkés vállalkozóvá, és társadalmilag kevésbé polgárosodott. Az arisztokrácia és a nemesi nagybirtokos réteg megőrizte exkluzivitását, el nem

vitatott vezető szerepét, tradicionális életformáját, legfeljebb egyes külsőséges formákban alkalmazkodott a polgári viszonyokhoz. A nagybirtokosok zöme támogatta a tőkés fejlődés megalapozó szakaszát, de az új szakaszban a burzsoázia erősödésével, a rendszer ellentéteinek élesedésével párhuzamosan liberalizmusuk megtorpant, konzervatív gazdaságpolitikai és szociális áramlatok (agrárizmus) erősödtek körükben.

c) A *burzsoázia és az ipari munkásság* számszerűen és funkcionálisan jelentős rétegei részben a magyarországi városok német és más nemzetiségű polgáraiból, nagyrészt a külföldről (a Monarchia más területeiről) folyamatosan bevándorolt elemekből — német és zsidó polgárság, szakértelmiség, szakmunkásság — alakultak ki. A felemelkedő burzsoázia felső rétege gazdaságilag uralkodó pozíciókat foglalt el, középrétegei is megerősödtek, de társadalmi súlyuk jóval gyengébb volt a gazdaságinál, politikailag nem játszottak vezető szerepet, nem olvasztották magukba, maguk sem olvadtak bele a régi struktúra azonos pozíciójú osztályaiba, rétegeibe, legfeljebb igyekeztek hozzájuk asszimilálódni.

d) A másik oldalról nézve, a *birtokos nemesség* süllyedő elemei sem olvadtak bele a burzsoáziába, hanem — minthogy többségükben amúgyis a korábbi nemesi középosztályhoz tartoztak — *töretlen kontinuitással* változtak át az új rendszer jellemző módon „történelmi”-nek nevezett középosztályává, illetve annak jellegadó rétegévé. Még a gazdasági süllyedés, az ősi birtok kisebb-nagyobb darabjának elúszása sem jelentette feltétlenül a strukturális pozíció elvesztését, mert a nagybirtokos osztályhoz fűződő szociális kapcsolatok, az államapparátus kiépülése lassították az intragenerációs mobilitást, lehetővé tették a dzsentri strukturális pozíciójának és társadalmi presztízisének megőrzését, illetve többé-kevésbé egyenértékű transzformációját.

A kapitalizmus megalapozó szakaszában a kisiparosság süllyedése is a kispolgári formán belül maradt, a kispolgárság zöme nem tudott alkalmazkodni a tőkés rendszer tereintette új feltételekhez.

e) A *parasztság* polgárosodása — különösen az elmaradt tájegységeken — vontatott és korlátozott volt. Csak kis része vált egyes fejlettebb területeken társadalmi értelemben is polgárrá. A kiemelkedő gazdagparasztság zöme inkább paraszti méreteiben nőtt s az úri kisbirtokos réteg felé tendált. A birtokos parasztság nem emelkedett fel és nem olvadt bele az úri középosztály, ill. az új burzsoázia vidéki, falusi közösségeibe. Az agrárproletariátus zöme korszakunkban még a földhöz, a faluhoz kötődött, relatíve csekély része vált véglegesen proletárrá, városban megtelepült ipari munkássá. A parasztság tehát alul is, felül is megrekedt a polgárosodás átmeneti fokozatain, túlnyomó többsége nem tudott kitörni a régi struktúrában elfoglalt pozíciójából.

f) Az ország gazdasági és nemzeti struktúrája meghatározta a *munkásság* összetételét. A preindusztriális iparosodás gyengése miatt a kialakuló gyáripar a szakmunkásokat jórészt külföldről toborozta, a tanulatlan munkások, napszámosok jelentős része pedig a hazai nemzetiségek közül került ki. Az osztályvá szerveződés tömörítő eleme a szakmunkás réteg volt, ennek megfelelően a szervezkedés és a mozgalom a munkásság összetételét tükröző proletár szolidaritás és internacionalizmus jegyében indult meg. Ez azt jelentette, hogy a munkásosztályt nemcsak a szociális ellentét állította szembe az uralkodó osztályokkal, és nemcsak a feudális eredetű tagozódás és tudatmaradványok válaszfalai, hanem összetétele és szelleme is elkülönözte a nacionalista alapon álló nemzeti vezető rétegektől, a földbirtokos és burzsoá „úri” osztályoktól, amelyek nemcsak kizsákmányolták és elnyomták, de hosszú ideig a nemzetből is kizárták a munkásságot.

A századforduló idején számszerű növekedése és erősödő szervezettsége következtében megnőtt a munkásosztály társadalmi súlya, ugyanakkor más nemzetiségű elemeinek gyors magyarosodása és az utánpótlás hazai forrásainak kibővülése folytán változás jelei mutatkoztak nemzeti elhelyezkedésében is. Megindult a nemzet antagonisztikus közösségbe való betagozódás folyamata, ami egyrészt a demokrácia táborának nagy erőgyarapodását, másrészt viszont a munkásmozgalom internacionalista egységének bizonyos megbomlását vonta maga után. Ezek a folyamatok azonban a dualizmus korában, egészen a világháború utolsó évéig nem bontakoztak ki.

g) Mindebből következően a régi struktúra felbomlása, átalakulása lassan haladt előre. Fő alkotóelemei hosszú ideig hagyományos formáikba zárkózva inkább szimbiózisban, mint szerves közösségben éltek a tőkés rendszer mellettük, de nem belőlük kifejlődő új osztályaival, rétegeivel. E „kettős struktúra” a középkelet-európai — alkalmasint különösen a magyar — társadalomfejlődés sajátos vonása volt. A két struktúra közeledése, szervesebb összekapcsolódása a múlt század végén indult meg, anélkül, hogy a feudális eredetű elkülönülés keretei, tudatformái véglegesen feloldódtak volna.

h) A társadalmi mobilitás nemgazdasági sajátossága volt, hogy a süllyedés döntően a magyar társadalom „törzsökös” nemesi és kispolgári rétegeit érintette, az emelkedést viszont jelentős részben a bevándorolt, asszimilált polgári elemek realizálták. Ebből az következett, hogy a polgári átrétegződés tartalmukban szociális konfliktusai nemzeti formában, illetve az antiszemitizmus formájában jelentkeztek, vagy ilyen jellegűvé alakulhattak.

Ezen a ponton érdemesnek látszik kissé bővebben kitérni a középosztály-fejlődés és az asszimiláció problémáira.

A nemesi középosztály történelmi kontinuitását és benne a dzsentri vezető szerepét nemcsak a nagybirtok fennmaradása és dualista állama tette lehetővé, hanem az is, hogy a magyar nemesség számszerűen igen széles, társadalmi-politikai szervezettségét és tudatát tekintve — erős differenciáltsága ellenére is — nagy mértékben egységes volt. A dzsentri vezető réteg bázisát tehát nagyszámú kisbirtokosság és széles nemesi értelmiség alkotta. Ez a bázis a korszak folyamán jelentékenyen kibővült, „feltöltődött” a régi polgárságból, kispolgárságból felemelkedett, az asszimiláns nemzetiségiekből befogadott értelmiségekkel. Így az ekkor kialakult tisztviselői-értelmiségi réteg jó része is a dzsentri szellemű középosztályból került ki, illetve beleolvadt abba.

A korszak folyamán bekövetkezett másik változás abban állt, hogy a hanyatló úri közép- és kisbirtokosok intergenerációs mobilitása már társadalmi süllyedéssel is járt: a „történelmi” középosztály egy része a birtokosi lét alsóbb kategóriáiba, a hivatali-értelmiségi pálya alsóbb grádusaira szorult vissza, tehát strukturális pozíciója is romlott. Ez a süllyedés egybeesett a polgári elemek megerősödésével, a középosztály polgári magjának, sűrűsödési centrumának kialakulásával. A társadalmi helyzetében, öntudatában megerősödött magyar és magyarrá vált burzsoázia második—harmadik nemzedéke a századforduló után lépett fel a nemesi hagyomány és vezetés alóli emancipálódás igényével. A fővárosban és a vidéki központokban szétszórt csoportok az 1900-as években kapcsolódtak össze, maguk köré vonzva a régi középosztály radikalizálódó demokratikus elemeit is. A középosztály e két ellentétes pólusa között szükségképpen kiéleződött a pozicionális és eszmei-politikai konfliktus.

A középosztály polarizálódásának, csakúgy mint az egész polgári átrétegződésnek egyik konstans konfliktusforrása a zsidóság társadalmi elhelyez-

kedése volt. Az ún. „zsidókérdés” erősen befolyásolta a társadalom és a társadalmi tudat fejlődését, felszítva és eltorzítva végigkísérte a kapitalista korszak közéleti mozgalmait, politikai harcait, a jobboldali radikalizmus és konzervativizmus fő szervező elvévé vált. A kérdést két oldalról közelíthetjük meg.

A feudalizmus rendi kereteiből kirekesztett, megvetett, gyakorta üldözött zsidóság felemelkedése, 19. századi pályafutása szorosan a kapitalizmus, különösképpen a középkelet-európai kapitalizmus fejlődésével függött össze. A birtokbirhatásból, hivatalviselésből kizárt zsidó polgárság a pénzületben, a terménykereskedelemben, a házalásban, a céhenkízüli kontáripárban szerzett pozíciókat és készséget, vagyis éppen azokban az ágakban, amelyek a feudalizmust legyőző tőke varázsütésére a felhalmozás fő forrásai, emeltyüi lettek. A kapitalizmus sodró áramlatán felemelkedő zsidó polgárság Középkelet-Európa számos országában fontos funkciót töltött be, gazdasági szempontból tényleges társadalmi hiányt pótol. Társadalmi-politikai szempontból azonban történelmi előzményei, helyzete, asszimilációjának befejezetlensége miatt nem tölthette be a nemzeti burzsoázia szerepét.

A zsidóság társadalmilag és tudatilag a reformkorban sem volt egységes, még kevésbé a kapitalizmus korában. A századvégen — parasztság híján — már kifomálódta a tőkés formáció alapvető osztályai és rétegei (3% földbirtokos, bérlő, tőkés, 41% kispolgár, 20% tisztviselő-értelmiségi, 35% munkás). Nagy különbségek mutatkoztak az asszimilálódás fokában és az életformában is a különböző korszakokban bevándorolt és a különböző vidékeken megtelepült zsidóság között. Egy részük már a reformkorban elmagyarosodott, tudatilag is a magyar polgárság részévé vált, más részük a század második felében asszimilálódott, s egy harmadik rész, főként az északi-északkeleti megyékben, az asszimiláció kezdeti fokán megrekedt, maga is elkülönült zárt vallási közösségeiben.

Az asszimiláció folyamatát kétségtelenül lassították, intenzitását gyengítették a bevándorlás újabb, bár a század második felében már elapadó hullámai, és a lassan bomló régi struktúra elemeinek elzárkózása is. Így a zsidó polgárság felemelkedése, annak ellenére, hogy többsége viszonylag gyorsan asszimilálódott és — erős nemzeti burzsoázia híján — a nemesi vezető rétegekhez igyekezett idomulni, nem tudta feloldani a „kettős struktúrát”, inkább mélyítette és bonyolította az átalakulással járó szociális mobilitás elkerülhetetlen konfliktusait.

A másik oldalról közelítve, a kérdés lényegét abban látjuk, hogy a régi pozíciókat védő, vagy süllyedő rétegek antikapitalizmusa, amely Nyugaton többnyire tiszta formában („hűbéri”, „kispolgári szocializmus”, reformkonzervativizmus) jelentkezett, Közép- és Kelet-Európa több országában az antiszemitizmusban találta meg adekvát ideológiai-politikai formáját. Színezték ezt hagyományos vallási előítéletek is, alapjában véve azonban két szociál-ökonomiai töltésű áramlat találkozott össze benne: a „nemzeti” földbirtok agrárius érdekeltségű, a „keresztény” polgárság kapitalista jellegű konkurrencia-harca és a pusztuló földbirtokosok, kispolgárok, értelmiségiek konzervatív antikapitalizmusa. Az általuk kialakított politikai antiszemitizmus időnként befolyása alá tudta vonni a tőkés kizsákmányolástól, főként a primitív; kiszípolyozó formáitól sújtott néptömegek ösztönös antikapitalizmusát is.

Az antiszemitizmus tehát többágú, komplex jelenség volt, alapjában a kapitalista formációváltás és struktúraváltozás keltette rétegharcok leplezett és eltorzított formája, de egyben a gyors gazdasági növekedéstől elmaradó társadalomfejlődés ellentmondásainak és az asszimiláció jelzett problémáinak megnyilvánulása is.

Mert a társadalmi átalakulás üteme és intenzitása, hogy végül a középkelet-európai fejlődés még egy lényeges sajátosságára rámutassunk, nem volt adekvát a gazdasági növekedésével. És itt nem egyszerűen elmaradásról, arról az általános jelenségről volt szó, hogy a lassabban mozgó társadalom mindig megkésve követi a mozgékonyabb termelőerők, gazdasági folyamatok változásait, hanem az inadekvancia ellentmondásos jelenségeiről is. Amíg Nyugaton, elsősorban ismét Angliát idézzük, a kapitalizmus felívelő szakaszának gazdasági fejlődése alapján összhangban állt a társadalmi fejlődéssel, addig Középkelet-Európában a kapitalizmus gazdasági szempontból haladó mozzanatai — a mezőgazdaság modernizálása az árutermelő nagybirtok vezető szerepével — társadalmi szempontból súlyos hátrányokkal, a régi struktúra fennmaradt elemeinek konzerválásával, a polgári átalakulás fékezésével, szociális konfliktusainak kiélezésével, nemzeti és „faji” transzformálásával járt együtt.

Referátumunk e része elsősorban a sajátosságokat és ellentmondásokat emelte ki. Ezzel semmiképpen sem kívánjuk kisebbíteni a polgári átalakulás korszakos eredményeit, elhomályosítani azt a minőségi változást, amit az új osztályok kialakulása, különösen a munkásosztály megerősödése, osztállyá szerveződése jelentett. Éppen ez teremtette meg az ország demokratizálásáért, majd a rendszer megdöntéséért vívott harc társadalmi feltételét. Nem kevésbé fontos fejleménynek tartjuk a nemzetévtől gazdasági-társadalmi alapjainak megerősödését, a nemzeti keretek kiszélesedését, a burzsoázia, a parasztság zömének, a munkásság egy részének a nemzeti társadalomba való folyamatos betagozódását, ami az osztályharc sikeres megvívásának, a dolgozó osztályok társadalmi emelkedésének is lényeges feltétele volt.

Társadalmi-politikai eszméáramlatok

A társadalmi átalakulás problémáinak vázolója során már igyekeztünk érzékeltetni, hogy a társadalmi struktúra magábfoglalja a történetiség elemét is, amit az élő nemzedék számára a hagyomány, a tudatformák, a társadalmi gondolkodás eszméáramlatai közvetítenek, és ezzel a társadalomfejlődést is befolyásolják. A kultúrtörténeti kutatások jelenlegi állása nem teszi lehetővé a kulturális fejlődés fő vonalainak összegezését. Ezért ehelyütt csak a főbb társadalmi-politikai eszméáramlatok néhány problémáját vetjük fel.

A kiegyezés időszakának uralkodó eszméje a reformkor és 48 messzesugárzó öröksége: a liberális nacionalizmus volt. Ez a liberalizmus még sokat megőrzött fogantatásának antifeudális és abszolutizmusellenes motivációjából, ifjúkorának európai hatásaiból és perspektívájából. Voltaképpen a dualista Magyarország volt Európa keleti határa, ahol a liberalizmus az államrendszer törvényesen és intézményesen rögzített uralkodó eszméjeként érvényesült. De éppen mint a hatalmát megerősített nagy- és középbirtok államának uralkodó eszméje, szükségképpen korlátozódott, mindinkább elfelejtette fogantatásának motivációját és ifjúkorának európai ösztönzéseit. A magyar szabadelvűség lassacskán a vezető rétegeket képviselő parlamentarizmusra, a szabadságjogok egyre formálisabb és korlátozottabb megtartására, a gazdasági liberalizmusra, a vallási türelemre szűkül, és kiütköztek antidemokratikus vonásai.

A magyar liberalizmus és nacionalizmus egymást erősítve összecsendült az abszolutizmussal, az udvar és Ausztria felől fenyegető veszélyekkel szemben, de a nemzetiségi kérdés rendezését és kezelését illetően ellentmondásban állt

egymással. Ezt a világosan felismert ellentmondást a magyar vezetőréteg a „politikai nemzet” fogalmának megalkotásával és törvényes körülbástyázásával igyekezett áthidalni. Ennek jegyében támogatta — időnként erőltette — az asszimilációt, mindazokat befogadta a nemzetbe, akik elfogadták a „politikai nemzet” fogalmából kifejlesztett „magyar állameszmét”. A feudális „natio Hungarica” fogalmának modernizált változata azonban nem volt adaptálható, legfeljebb ráerőszakolható, a polgári korszak soknemzetiségű országának valószínű viszonyaira. A liberális nacionalizmus belső ellentmondása igazából a dualizmus korában ütőközt ki, és nem a „politikai nemzet” fikciójának törvényesítésével, hanem a liberalizmus vereségével oldódott fel.

A dualizmussal szembeni ellenzéki eszméje ugyancsak a liberális nacionalizmus volt, de a kezdeti időszakban erősebben kidomborodtak a liberalizmus demokratikus vonásai és a nacionalizmus függetlenségi igényei. A függetlenségi eszme és a társadalmi demokratizmus összekapcsolását, a magyar nemzeti és a nemzetiségi önrendelkezés ellentmondását azonban az ellenzéki nacionalizmus sem tudta megoldani. A függetlenségi eszme mindazonáltal a korszak végéig megtartotta a sokágú elégedetlenséget összegyűjtő-szervező szerepét, akkor is, amikor a liberalizmussal való kapcsolata meggyengült, majd antiliberalis-antidemokratikus elemekkel telítődött.

A nacionalizmus roppant befolyása a nacionalizmus klasszikus századában nem szorul bővebb magyarázatra. Érdemes azonban a területi integritás és magyar hegenónia védelmezésével összefonódott függetlenségi eszme nagy vonzerejének okaira rámutatni. Ez egyrészt abból következett, hogy a nemzeti szuverenitás valóban csonka volt, az ország az államélet lényeges területein függött a dinasztától, a monarchiai uralkodó köröktől. Másrészt azon alapult, hogy a magyar uralkodó osztályokon túlmenően a középrétegeket és a nép nagy részét is a közvetlen érdekek, vagy a hagyomány és érzelmek erős szála fűzték a korabeli Magyarországhoz, — amely számukra történelmi és földrajzi realitás volt, — és az ország magyar jellegéhez, amelynek megőrzését történelmi vívmánynak, kiteljesítést természetes fejleménynek tekintették. A függetlenségi eszme és a nemzeti hegenónia igénye a nemzeti ellenzéki politikai gondolkodásában és érzelmevilágában egymást erősítve olvadt össze. Ez a függetlenségi nacionalizmus volt tehát az a legszélesebb eszmei-érzelmi áramlat, amellyel a nemzet többségét, az ellentétes osztályokat, pártokat, érdekcsoportokat — nem annyira valamiért, mint inkább valami ellen — összefogni és mozgósítani lehetett.

A vezető réteg ellenzéki irányzatai a 48-as hagyományhoz, a kiegyezéssel szembeni elégedetlenséghez kapcsolva tudatosan is ápolták, szították ezt a nacionalizmust, mert felismerték benne a tömegek befolyásolásának, a szociális ellenzéki eltérítésének, levezetésének hatékony eszközét. Ennyiben a nemzeti ellenzéki eszme a rendszer fenntartásában stabilizátor szerepet töltött be. A nemzeti eszme roppant befolyása, végül, azon is alapult, hogy a korszakban folytatódott és jelentősen előrehaladt a nemzeti integráció folyamata. Ebben az aspektusban a nacionalizmusnak az az antifeudális öröksége, hogy a nemzeti közösség tagjai egyenjogúak, a feudális elzárkózás falaitól tagolt magyar — és más kelet-európai — társadalmakban burkoltan a társadalmi-politikai egyenlőség gondolatát is magában rejtette.

A magyar nacionalizmus tartalmi elemei a múlt század utolsó negyedétől kezdve fokozatosan megváltoztak. A liberalizmussal kötött fél évszázados házassága megromlott, majd felbomlott. Az úri közép- és kisbirtokosság hanyatlásával együtt a liberalizmus szociális bázisa, a rendszer felhalmozódó ellentéteinek

élesedésével együtt a tartalma is összeszűkül. Ugyanakkor a strukturális pozíciójukban fenyegetett, vagy pozíciójukból kivetett rétegekben új konzervatív áramlatok hódítottak tért. A múlt század végén, majd a századforduló után az uralkodó osztályok és a „történelmi” középosztály soraiban megerősödött a konzervativizmus. Itt azonban világos különbséget kell tennünk a konzervativizmus két irányzata között.

Az egyik irányzat eszmei alapjait tekintve liberális platformon maradt, a fennálló közjogi és uralmi viszonyokat akarta konzerválni a társadalmi-politikai demokratizmussal, a nemzetiségek és a néptömegek erősödő mozgalmával szemben. A dualista konzervativizmus, amely magát „ortodox liberalizmus”-nak nevezte, a századfordulótól kezdve tudatosan törekedett a liberalizmus intézményes formáinak (parlamentarizmus, szabadságjogok, szabadkereskedelem stb.) korlátozására, a liberalizmus antidemokratikus tartalmi elemeinek érvényesítésére. Élesen szembeszállt a polgári radikalizmussal és szocializmussal, de támadta, elítélte a nemzeti ellenzékiiséget és az új konzervativizmust is.

A másik irányzat nem egyszerűen a fennálló uralmi viszonyok maradéktalan konzerválására törekedett, hanem a burzsoázia felemelkedésével bekövetkezett strukturális eltolódások revíziójára, a társadalom retrográd, hanyatló erőinek konzerválására. Eszmei alapja a liberalizmus konzervatív, a romantikus antikapitalizmusból, a filozófiai irracionalizmusból is merítő kritikája volt. Ennek jegyében a liberális elvek és intézmények megváltoztatását tűzte célul, s a szociális reform gondolatát is felvetette, amivel a felgyülemlett szociális elégedetlenséget kívánta nagytökeellenes és szocializmusellenes irányban levezetni. Az új konzervativizmus gondolatrendszerébe olvasztotta a politikai katholicizmust, az antiszemizmust és a nacionalizmus hasznosítható elemeit is.

Az új konzervativizmus a múlt század végén jelentősen megerősödött, de nem tudott uralkodó eszmévé válni: a vezető rétegek egy részének ortodox liberalizmusa és főként a függetlenségi eszme uralkodó szerepe — az integritás és hegemonia megőrzésének minden más érdeket és eszmeáramlatot maga alá rendelő primátusa — megakadályozta felülkerekedését. Az új konzervativizmus politikailag szervezett erői és spontán társadalmi mozgalmak előbb-utóbb beletorkollottak a függetlenségi ellenzékiiségbe, vagy az ortodox liberalizmus kormányzó irányzatába (az 1880-as évek antiszemita fellobbanása a véderővitába, a 90-es évek agrárius és katolikus előretörése az 1903—1906 közötti nemzeti ellenállásba, az agráriusok vezető csoportjai a függetlenségi, illetve a munkapártba). Ha az önállóságra erőtlén új konzervativizmus beolvadt a nemzeti ellenzékiiség hagyományos áramlatába, ez viszont átítatódott a konzervativizmussal; az ortodox liberalizmushoz csapódva pedig annak konzervativizmusát erősítette. A dualizmus korában tehát a vezető rétegek képtelenek voltak a nacionalizmust a szociális „reformpolitikával” vagy demagógiával tartósan összekapcsolni.

Az új konzervativizmus a századforduló után — részben éppen emiatt — két ágra szakadt: a nagybirtokos érdekű agrárius konzervativizmusra és a „történelmi középosztálytól” ihletett modern antikapitalizmus jobboldali irányzatára, amely az antiszemita antiliberalizmust és a szocializmusellenességet a fennálló közjogi és uralmi viszonyok radikálisabb, jobboldali reformjával párosította. Ez a szakadás egyrészt az agrárius nagybirtok újabb erősödésével, a dualizmus platformján való konszolidálásával, másrészt a „történelmi középosztály” strukturális pozíciójának hanyatlásával, feltöltődésével és a középosztály polgári elemei ellen élesedő pozícióharcával függött össze.

A dualista rendszerben a legszélesebb út a nemzeti ellenzékiesség számára nyílt, hosszú ideig ez szívta magába a középrétegek politikai és szociális ellenzékiességét is. A rendszer eleve meglevő és fokozatosan megerősödő antidemokratizmus, szociális egyenlőtlensége — és ugyanakkor viszonylag liberális berendezkedése — lehetőséget nyújtott a demokratikus politikai és társadalmi ellenzékiesség kibontakozására is.

A középosztály polgári elemeinek haladó értelmiségi csoportja alakította ki a századforduló után a polgári radikalizmus irányzatát. Észmei alapját a modern polgári szociológia, filozófia és jogelmélet, továbbá a klasszikus liberalizmus és a marxizmus elemei, politikai tartalmát a feudális maradványok s az egész hagyományos nemesi értékrend átfogó, humanista kritikája és a konzervatív reformmal szembeállított demokratikus reform alkotta. A polgári radikalizmus nagy hatást gyakorolt a századforduló után kibontakozó szellemi-művészeti forrongásra, a nemzeti ellenzékiesség baloldali irányzatának önállósulására és a munkásmozgalomra.

A marxista szocializmus Magyarországon a múlt század utolsó évtizedeiben terjedt el, először a szakmunkásság, majd az ipari munkásság egyre szélesebb rétegeiben. Befolyása kiterjedt az agrárproletariátusra, az értelmiség egy vékony rétegére, és bizonyos fokig a paraszti demokrácia önállósuló irányzataira is. A szocializmus és a szocialista munkásmozgalom történelmi szerepét történetírásunk sokoldalúan feltárta. Rámutatott a tőkés rendszer megdöntésének szükségességét megalapozó és tudatosító marxi tanítások, a szervezkedés, az osztályharc s a mozgalom által vallott nemzetköziség jelentőségére. Rámutatott arra is, hogy a szociáldemokrácia nem elemezte, nem mérte fel teljességükben — és nem is vette kellően figyelembe a magyarországi fejlődés sajátosságait, a Nyugattól való strukturális eltéréseit a hazai munkásosztály forradalmi feladatainak kitűzésében. E taktikai és elméleti gyengeség okainak kutatásában, úgy véljük, az eddigieknél tovább mehetünk.

a) A kialakuló európai szocializmus a felvilágosodás radikális örököséként lépett fel. Tőle örökölte racionalizmusát és ezzel együtt azt a racionális illúziót, hogy a szabadságesszme és a nemzeti eszme tökéletesen harmonizálnak egymással: a zsarnokságot megdöntő szabadság a népek testvériesülését is meghozza.

b) Ezt a gondolatot sugallta a kapitalizmus törvényszerűségeinek marxi diagnózisa és mozgástendenciájának prognózisa is. Marx abból az alapvető felismerésből, hogy a modern gazdasági fejlődés szekuláris trendje a koncentráció, az elszigetelt kis egységek regionális, kontinentális, majd világgazdasági integrációja, azt a következtetést vonta le, hogy a tőkés társadalom minden országban gyorsan polarizálódik, a középrétegek történelmileg rövid idő alatt felbomlanak, zömükben proletárrá válnak, a nemzeti különbségek és ellentétek pedig a kapitalizmus uniformizáló, integráló hatására lassan elhalványodnak, elenyésznek.

A kapitalizmus fejlődési tendenciájának elemzéséből következően a marxista szocializmus ellenzett minden olyan törekvést, amely a koncentráció és integráció folyamatát lassította vagy keresztezte. A II. Internacionálé idején e fejlődésprognózis dogmatikus felfogása terjedt el, amikor pedig már szembe-tűnően jelentkeztek a koncentrációval és integrációval szemben érvényesülő ellentendenciák, s amikor a Középelet-Európában megerősödő szocializmus a nyugatitól eltérő struktúrákkal és feladatokkal találta magát szemben. A II. Internacionálé pártjai továbbra is, és itt is elvetették a földosztás gondolatát, a parasztsággal csupán mint potenciális proletárokkal számoltak. A nemzeti

önrendelkezést az állammá konstituált nemzetek elvitathatatlan jogának ismerték el, és általában felléptek minden faji, nemzeti és vallási megkülönböztetés és elnyomás ellen, de a nemzeti, különösen a kismemzeti dezintegrációt haladásellenesnek tartották. A nemzeti eszmét és érzelmet, mint a proletariátus internacionális integrációját akadályozó tényezőt (vagy szimplifikálva: mint a burzsoázia megosztó manőverét) elutasították. A politikai demokrácia konkrét feladatai mellett s a szocialista végcél perspektívájában a nemzeti kérdést alárendelt jelentőségűnek tekintették azzal a meggyőződéssel, hogy a kapitalizmus felszámolása egyúttal a nemzeti elnyomást, ergo a nemzeti ellentéteket is megszünteti.

c) A sajátos magyarországi viszonyok elemzésének hiányossága belső társadalmi és politikai okokból is fakadt. Ilyen tényező volt a munkásság, elsősorban a mozgalom vezető rétegét és stabil bázisát adó szakmunkásság összetétele, hagyományai. Nehezítette a szocializmus adaptációját a szociáldemokrata pártnak az uralkodó nacionalizmus és konzervativizmus elleni harcában rejelő elméleti dogmatizmus. Gátlólag hatott a magyar értelmiség zömének antiszociális nacionalizmusa, a szocializmus eszméinek átgondolásától, átvételétől való idegenkedése is.

A magyarországi szociáldemokrácia az elméleti dogmatizmust a századfordulótól a gyakorlati reformizmussal társította, és objektíve egy korszerű, szociálreformer polgári radikalizmus funkcióját töltötte be, politikai szövetségesét is elsősorban a polgári radikalizmusban találta meg. Ez a szociális és politikai radikalizmus azonban a századelő Magyarországon nagyon aktuális, progresszív és mozgósító erejű volt, s az elméleti dogmatizmus-gyakorlati reformizmus sajátos társítása ellenére, széles tömegek számára tette ismertté és vonzóvá a szocializmus eszméit, keltette fel a radikális szociális változás reményét. Így a gyors tőkés fejlődéssel járó szociális mobilitás nemcsak a jobboldali irányba radikalizálódó nacionalizmus, hanem a baloldali radikalizmussal összefogó szocializmus erős befolyása alatt ment végbe, főként a városi és falusi munkásság tömegeiben, a haladó értelmiség vékony, de nagy szellemi erőket koncentráló csoportjában. E rétegek tudatában a társadalmi-politikai radikalizmus volt a domináns motívum.

Az első világháború előtti években mind a nacionalizmus, mind a szocializmus orientációjában pozitív változás jelei mutatkoztak. A nemzeti ellenzék baloldala demokratikus irányba fordult, a szociáldemokrácia és polgári radikalizmus pedig a nemzeti kérdés jelentőségének felismeréséhez közeledett. E kölcsönös közeledés új perspektívát tárt fel a magyar progresszió számára. Azt a lehetőséget rejtette magában, hogy nem a konzervatív nacionalizmus vonzza magához a szociális elégedetlenség tömegeit, hanem a hazai viszonyokhoz adaptálódott szocializmus kapcsolja magához a nemzeti érzésben rejelő tömegenergiákat. Ez a lehetőség a történelem meglódult eseményeinek sodrában nem tudott átfogó programmá és tömegeselekvéssé realizálódni. A magyar progresszió tábora nem tudta kielégítően áthidalni a társadalom szociálökonomiai tagozódása és politikai-tudati megosztása közötti diszkrépanciát, de tömörítette, bizonyos fokig kiszélesítette és előkészítette a rendszer forradalmi megdöntésének belső cróit.

3. A Monarchia felbomlása, a kapitalizmus első megdöntése az 1918—19-es forradalmak időszakában

Az első világháború borzalmas pusztításaival, s a nagy októberi szocialista forradalom diadalmas eseményeivel felszínre került, nyilvánvalóvá vált a kapitalista rend történelmi krízise, amely egyaránt felölelte az államokat, a nemzetközi kapcsolatokat, a gazdasági és társadalmi struktúrát, a politikát, az ideológiát, úgyszólván az egész tőkés rendet.

A szocialista forradalommal kezdődő nagy történelmi fordulóponthoz keretében merült fel ismét a 19. századi polgári forradalmakkal és reformokkal felemásan rendezett középkelet-európai társadalmi és nemzeti probléma. Az imperialista háború és az októberi forradalom teremtette meg azt a szélesebb keretet is, amelyben a magyarországi belső társadalmi és nemzeti ellentétek végső soron az 1918 októberi forradalmakhoz vezettek.

Az imperializmus korszaka élte ki s vitte megoldáshoz Magyarország belső problémáit. Következik ebből, mintahogy már eddigi fejtegetéseinkből is kiderült, hogy az imperializmus megjelenésének kérdését, a belső fejlődés és külső hatások közti arányok megtalálását sem közvetlen hatásában, sem távolabbi következményeiben nem tekintjük Magyarország esetében sem pusztán gazdaságtörténelmi problémának. Magyarország népeinek további történetét ugyanis döntően az határozta meg, hogy olyan ország, ill. birodalom keretében éltek, mely szerves részét képezte az imperializmus világrendszerének, s amely maga is az imperialista konfliktusok egyik aktív résztvevője volt. Másrészt — mint jeleztük — Magyarország esetében nem csupán a monopolkapitalizmus általános nemzetközi rendszeréről volt szó, — az imperializmus nem csupán mint külső hatás jelentkezik, — de belső viszonyokról is, melyeket az ország gazdasági, társadalmi s politikai viszonyaiból szervesen következő ellentmondás termelt ki, vagy, pontosabban megfogalmazva, élezett ki, vetett a felszínre.

A modern gazdaság integrálódási folyamata sem tudta már ellensúlyozni mindazokat a kohézióellenes erőket, melyeket éppen a modernizálás erősített meg. Annál is kevésbé, mivel a modernizálás gazdasági, társadalmi és tudati hatása egy olyan feudális dinasztikus integráció alapján létrejött államban, mint amilyen az Osztrák-Magyar Monarchia volt, éppen a strukturális ellentmondásokat erősítette mind a polgári fejlődés előrehaladása, mind annak elégtelensége következményeként. Akár a szociális ellentétekre gondolunk, melyeknek különös élessége részben az elmaradottság következménye, mégis előrelöbbanása csakis a gyors előrehaladás, a monopolkapitalizmus megjelenésének folyamánya volt — akár a nemzeti konfliktus éleződő viharait vesszük számba —, hol a magyar és osztrák uralkodó osztály ellentétében magyar részről ugyanúgy keveredett az elmaradottabb és erősödő magyar burzsoázia piacigénye, mint a feudális, arisztokratikus politikai vezetőréteg hatalomvágya, sajátos magyar „imperializmusa, vagy a magyarországi nemzetiségek között a kapitalizmus fejlődése elégtelenségéből, s egyben meggyorsulásából származó nemzeti emancipáció célkitűzése, — mindezek az ellentmondások csak az új viszonyok teremtette új helyzetben éleződhettek ki robbanásig, s vihették az eseményeket a feudális maradványokkal erősen átszőtt, ugyanakkor a monopolkapitalizmus rendszerébe beilleszkedő országban a forradalomig.

A dualista Monarchia, mely a polgári átalakulás ellentmondásokkal tele formáját valósította meg, éppen ellentmondásai folytán csak a történelmi fejlődés s politikai erőviszonyok meghatározott szakaszán tölthette be az áta-

lakulás állami kereteit. Felbomlásának történelmi tendenciáit kezdettől fogva magában hordta, jöllehet, mint minden történelmi folyamatot csak tendenciaként foghatjuk fel, mely nem végzetszerű szükségszerűséggel, hanem emberi cselekvésen elsősorban az uralkodó osztályok politikáján keresztül érvényesült, mely a kiegyezés kereteit nem a dunavölgyi polgári átalakulás igényeihez tágitotta, hanem a két uralkodó osztály hatalmi igényeihez merevítette, s ezáltal elősegítette, hogy a felbomlás tendenciája kerekedjék — az elnyomott osztályok erősödő aktivitása révén (munkásmozgalom, nemzetiségi mozgalmak) — egyértelműen felül. S ez a tendencia éppen a századforduló után az imperializmus viszonyai között vált történelmileg megérett szükségszerűséggé. Ha a Monarchia létrejött a XIX. századi polgári forradalom felemás lezárásának meghatározott folyamata volt, úgy impliciten következik, hogy a Monarchia felbomlása csakis a polgári forradalom befejezése, sőt esetleges továbbfolytatása széles történelmi, társadalmi keretei között mehetett végbe. Az imperialista háború ill. elvesztése kétségtelenül döntően előmozdította a Monarchia szétbomlását, sőt szélesebb keretet teremtett — a hatalmi politika lehetőségein, a befolyási zónák megteremtésén túl a kis országok uralkodó osztályainak terjeszkedéséig — a felbomlás meghatározott formáinak. Egyfelől tehát hangsúlyozni kívánjuk, hogy a Monarchia felbomlását a háború kimenetele, a győztes nagyhatalmak politikája s a kapitalista rendszer ellentétei — nem utolsó sorban az új szocialista rend megjelenése és elterjedése elleni harc — keretében lehet csak megérteni. Másfelől viszont nem kevésbé fontos hangsúlyozni, hogy a felbomlás nem csupán, nem is elsősorban a külső körülmények erőszakolta megoldás volt, hanem a belső fejlődés logikus következménye, illetve a belső fejlődés egyik variánsának logikus következménye. 1918-ban a magyar társadalomban megvoltak az erők, — amelyek saját maguk ki tudták használni a nemzetközi körülmények adta lehetőségeket, sőt maguk is hozzájárultak aktívan a lehetőségek megteremtéséhez. 1918-ban és 1919-ben ebben az értelemben *elsősorban a belső erők* hajtották végre sikeresen a forradalmat. — 1918—1919 mélyen a magyar múltban gyökerezett s annak régen feszülő problémáira próbált választ adni. A felbomlás folyamata — s abban a forradalmak szerepe — egyben arra is utalt, hogy a háború előtti s alatti bonyolult társadalmi konfliktusokban az osztályellentétek, a szociális problémák voltak a döntőek, a forradalomban résztvevő tömegek elsősorban ezen problémák megoldását várják a forradalomtól, ezért szállnak harcba. Utalt arra, hogy a társadalmi erőviszonyok egyértelműen a forradalmi erők javára alakultak: hogy a századforduló után formálódó két tábor közül a progresszív tábor diadalmaskodott, hogy sikerült összhangba hozni a társadalom szociálökonomiai tagozódását a politikai, tudati megoszlással, hogy a forradalmi mozgalom kapcsolta magához a nemzeti érzésben rejlő tömegenergiákat. Az osztályharc elsőbbsége nyert tehát kifejezést 1918—19 eseményeiben, ugyanakkor világosan kell látnunk, hogy mind 1918 októberében, mind 1919 márciusában nagy előrelendítője, segítője volt a forradalmi mozgalomnak, hogy a progresszív nemzeti eszme s a nemzeti érzés nem került semmilyen vonatkozásban — még látszólag sem — szembe a forradalmi cselekvéssel. 1918 októberében nem csekély szerepet játszott a Habsburg-ellenesség, mint ahogy 1919 márciusában az érlelődő proletárforradalomnak a nemzeti sérelmek adják a Vix-jegyzék révén az utolsó lökést. A nemzeti eszme ugyanakkor bizonyos fokig kétélű fegyvere volt az átalakulásnak, előmozdítója, ugyanakkor más vonatkozásban korlátja; lehetett a forradalom győzelemrejtője, de ugyanakkor sírásója is.

A nemzeti eszme két irányzata — az uralkodó osztályok legfőbb ideológiai fegyvere a nacionalizmus és a néptömegek ösztönös szociális tartalommal megtelt hazafisága — egyfelől ugyanis poláris ellentétet képeztek, másfelől azonban számos érintkezési pont, mondhatnók érintkezési felület is volt a két irányzat között, átfolytak egymásba, különválasztásuk olykor-olykor csak a történelmi körülmények egészében lehetséges. Ilyen körülmények között a nemzeti eszme felhasználható volt mind a forradalmat kiobbantó, végigvinni akaró, mind azt leszerelni akaró, vérbefojtani kívánó erők között. A nemzeti eszme segítségével széles tömegek voltak a forradalom táborába vonhatók, de jelentős erőket lehetett — új körülmények között — nemzeti jelszavakkal a forradalom ellen felsorakoztatni, vagy éppen a forradalom táborából az ellenforradalom seregébe átvinni. Az a körülmény, hogy a felbomlás végső soron a burzsoá államok kereiteiben realizálódott, a burzsoá nemzeti eszme diadalát jelentette, s a nemzeti eszme, illetve annak haladó oldalának a polgári forradalommal, illetve proletárforradalommal való egybeesése nem akadályozta meg, hogy a nemzet-eszme — természetesen konzervatív, reakciós tartalommal — a forradalmat leverő ellenforradalomnak váljék fő szellemi fegyverévé. Úgyis fogalmazhatnók, hogy a Habsburg-monarchia ellenes belső erők jellege összetett volt; a polgári demokratikus-kapitalista, kispolgári, nemzeti illetve paraszti, — és szocialista anti-kapitalista. A Monarchia-ellenességben, — különösen a háborús összeomlás következtében — egységes, azontúl azonban igen heterogén tömegek és nemzetiségek, progresszív, olykor viszont retrográd erők is találkoztak 1918 őszén ideiglenesen. Belső ellentmondásaik csak a győzelem után kerültek felszínre, mikor a történelmi mozgás további iránya merült fel. Ez a belső ellentmondás jelentkezett abban is, hasonlóan, mint azt már az 1848-as forradalmak időszakában tapasztalhattuk, hogy a dunavölgyi népek történelmi mozgása ismét nem volt szinkronban, az elavultat legyőzni, s az újat keresni akarók ismét nem összefogva indultak harcba, hanem jórészt külön vagy egymással szemben, ami az 1918—19-es forradalmak során számos tragikus konfliktust eredményezett.

Ezek a később kialakult problémák azonban 1918 októberének történelmi jelentőségét nem kisebbítik, mint ahogy nem kisebbítik ellentmondásai sem. Kétségtelenül tragikus ellentmondásokkal volt terhes az 1918-as forradalom.

Ez a forradalom akkor óhajtotta a legdemokratikusabb módon megoldani a nemzetiségi kérdést, amikor az már megoldhatatlan volt; akkor óhajtott bölcsességet tanúsítani a szomszéd népekkel szemben, amikor már azok részéről kellett volna bölcsesség; akkor realizálta az ország nemzeti függetlenségét, amikor az már nemcsak a nemzetiségi területek elszakadását jelentette — a nemzetiségi területek megtartásával ugyanis magyar önállóság 70 évvel korábban sem létesülhetett volna —, de a vesztes háború s a formálódó imperialista béke következtében ez az önállóság a magyarlakta területek súlyos veszteségével járt együtt. Akkor hozott messzemenően szociális intézkedéseket a dolgozók helyzetének javítására, mikor a tönkrement gazdaság ezt legkevésbé tudta elviselni s realizálását jórészt lehetetlenné tette. Akkor valószínűleg meg a legmesszebbmenő politikai demokráciát, amikor a lakosság többsége ennél már jóval többet, szociális demokráciát követelt.

1918 történetének ilyen értelmű felfogása egyben kifejezi, hogy 1918 és 1919 szembenálló, de egymást feltételező ellenpólusok, s 1919 történelmi szerepét és jelentőségét nem 1918 negligálásával egyoldalú, vagy jórészt negatív beállításával emelhetjük ki. Ellenkezőleg, a két forradalom bizonyosfokú egységét kell bemutatnunk, azt kell bemutatni, hogy 1919 elképzelhetetlen lett volna

1918 nélkül, mivel a proletárforradalom szükségszerű folytatása, betetőzése volt mindannak, ami 1918-ban rejtett. A polgári forradalom nemcsak számos gátat távolított el a proletárforradalom útjából, de eredményei és kudarcai érlelték meg a tömegekben is csupán a proletárforradalom gondolatát; a proletárforradalmat tehát 1918 magasabb szinten való folytatásaként kell kezelnünk, a századfordulótól a magyar társadalomban kibontakozó új erők harcának szer- ves folytatásaként és logikus betetőzéseiként.

1919 történelmi szerepének a XX. századi magyar történelem menetébe való elhelyezésének kérdése az utóbbi évek eredményes kutatómunkája, az évfordulóval kapcsolatos viták, konferenciák után aligha vet fel olyan új problémát, melyet e referátumban kellene tisztáznunk. Ez alkalommal csupán egy szempontra szeretnénk felhívni a figyelmet, melynek 1919, illetve a Tanácsköztársaság bukásának leírásánál nagy hangsúlyt kell kapnia. Ha 1918 illetve 1919 győzelmének történelmi ábrázolása során különösen világosan kell bemutatni, hogy mindezen események *elsősorban* a magyar társadalmi fejlődés logikus következményei voltak, hogy a *belső erők* hajtották végre, s ezek elégségesek voltak 1918—19-ben a forradalmakhoz, úgy 19 bukásának leírásakor a történelmi tényeknek megfelelően a *külső erők* döntő szerepét fogjuk hangsúlyozni. Mégis részben a külső és belső erők dialektikájának bemutatása, másrészt a belső erőviszonyok helyes ábrázolása megköveteli néhány szempont fokozottabb hangsúlyozását. A forradalmi erők többsége Magyarországon egyáltalán nem jelenti azt, hogy akár a tudatos ellenforradalomnak, méginkább pedig az átalakulás más, nem proletárforradalmi — végső soron természetesen restaurációt jelentő — formáinak ne lett volna széles bázisa. Sem objektív társadalmi helyzete, sem társadalmi tudata nem teszi akár a kispolgárságot, akár a parasztságot egyértelműen és fenntartás nélkül a proletárforradalom hívévé. A történész nem racionalizálhatja utólag a történelmi folyamatokat, s az az alternatíva, amely ma a történész vagy talán már már nemcsak a történész számára kézenfekvő, az adott körben és időben távolról sem volt világos. A forradalmak időszakájában a polgári államapparátus összeomlása, vagy megingása megteremti a tömegek ideológiai, hangulati fejlődésének gyors lehetőségét, a régi konvenciók, intézmények, tekintélyek a tömeg-tapasztalatok alapján elvesztik korábbi jelentőségüket, a tömegek mozgása meggyorsul, de nagy kilengéseket is mutat, a viszonylag rendkívül gyors radikalizálódás távolról sem jelentett egy megállapodott felfogást a tömegek hangulatában, gondolkodásában, (sőt esetleg) tetteiben. 1918 októbere és 1919 márciusa között rohamos gyorsasággal radikalizálódnak a tömegek a forradalom iskolájában (de illúziójában is), 1919 nyarán viszont megtorpanás van, ellenkező folyamatok indulnak, s a bukás ilyen belső körülmények között történik. Ez meghatározza, hogy van lehetőség — nem utolsósorban — a nemzeti gondolat kijátszásával a belső erők átesoportosulására: a falunak a várossal való szembeállítására, a parasztság semlegesítésére, a kispolgárságnak az ellenforradalom mellé állítására. A magyar társadalom összetétele mellett a konzervatív ellenforradalom is bír (nem csupán az uralkodó osztályokra korlátozódó) belső tartalékokkal annál is inkább, mivel a forradalom maga még utóéletében is befolyásolja az ellenforradalmat s bizonyos aspektusait, tartalmukból kifordítva, más összefüggésekbe helyezve az ellenforradalom is felhasználja. Mindez ugyanakkor nem teszi kétségessé, hogy 1919 sorsát elsősorban a külső erők, a nemzetközi erőviszonyok döntötték el, — bár ennek egyoldalú hangoztatása az 50-es évek hivatalos sematizmusát eleveníti fel — és semmiesetre sem vonhatja el a figyelmet attól a körülménytől, hogy kis országok

történetében a forradalom és ellenforradalom küzdelme, e két erő nemzetközi erővonalán halad, s a XX. század politikai, technikai és hadászati körülményei között a nemzetközi erőviszonyok — különösen ilyen alapvető társadalmi kérdésben —, ha a mozgás lehetőségét nem is határozzák meg, eredményét, végső kifizetését nagymértékben befolyásolják.

Az 1918—19-es forradalmak veresége Magyarországon természetesen csak egyik — bár az egész Dunavölgy sorsát negyedszázadig döntően befolyásoló — aspektusa volt annak a sokoldalú folyamatnak, mely az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával a Dunavölgyben megindult. Nem kétséges, hogy nemcsak közvetlenül, de közvetett vonatkozásában is meghatározta a Magyar Tanácsköztársaság sorsát az átalakulás módja a szomszéd országokban, hogy itt a folyamat jórészt a hazai burzsoázia hatalomra kerülésével, nemzeti jellegűnek hirdetett államhatalom megteremtésénél megállt. A felbomlás után keletkezett új államokban mindenütt jelentős eltolódás ment végbe az osztályerőviszonyokban, kialakultak (ill. megszilárdultak) az önálló uralkodó osztályok vagy a nemzeti burzsoázia vagy a földbirtokos illetve katonatiszti réteg formájában. Általában az új rendszerek kiszélesítették bázisukat a középrétegek felé, amit a 20-as évek elején végrehajtott, egyes esetekben elég jelentős földreformok is alátámasztottak. A Monarchia felbomlását, a Dunavölgy 1918—19 utáni átalakulását, az önálló államok létrejöttét tehát a történelmi fejlődés menetébe vágó eseménynek tekinthetjük akkor is, ha világos, hogy nem teremtett tiszta nemzeti államokat, és nem oldotta meg a nemzeti kérdést s nem rendezte a dunavölgyi népek egymásközti helyzetét; maga az újrendeződés nagyon viszonylagosan jelentette a demokrácia elvének érvényesülését, és végül, a megosztott kis államokat továbbra is — vagy egyes vonatkozásokban méginkább — a nagyhatalmi politikának és befolyásának szolgáltatta ki.

4. A kapitalizmus restaurálásának és válságának korszaka 1919—1944

A gazdasági fejlődés új feltételeihez való alkalmazkodás: változás és megrekedés

A 19. század közepétől tartó folyamat, amelyben a tradicionális feudális gazdaság egész Európában s ezen belül, ha ütemben ugyan elmaradva, de a kontinens délkeleti területén és Magyarországon is a modern gazdaság kialakulásának ad fokozatosan helyet, a világháborúval ideiglenesen véget ér. A háború s a forradalmak utáni középkelet-európai gazdaságot, s ezen belül Magyarországot is lehetetlen a háború előtti gazdaságok egyszerű kontinuitásaként felfogni. Ezt a területi változások pusztá regisztrálása is nyilvánvalóvá teszi. Hatalmas birodalmak helyén önálló országok keletkezése, korábbi területi-gazdasági egységek megszűnése, a korábbinak egyharmadára zsugorodó, vagy éppen fordítva, kétszeresére, sőt háromszorosára duzzadó területek és lakosság-szám, vagy éppen különböző birodalmakhoz tartozó, különböző fejlettségű területek összekapcsolásából újonnan születő államok gazdasága gyökeresen új helyzetet teremtett. Ez önmagában is hosszabb időt ügyszólván történelmi periódust igényelt volna az új körülményekhez való alkalmazkodáshoz, egységes gazdasági egészként történő integrálódásához, ami új fejlődési lehetőségeik kialakulását és állandó gazdasági növekedés elérését alapozhatta meg. A törté-

nelem azonban nem csupán így tette fel a kérdést. A háború utáni újrendezés támasztotta követelmények ugyanis olyan körülmények között jelentkeztek, amikor a háborús kimerültségtől visszahanyatlott gazdaságokban a hadigazdálkodásról béketermelésre való átállás önmagában is súlyos gondjai vártak megoldásra.

A területileg, népességszámban és gazdasági erőforrásokban jelentősen megcsappant Magyarország különösen elmaradt társadalmi s politikai szerkezetétől, éles osztályellentétekkel áthatottan áll szembe az új gazdasági körülményekkel s indítja el a háború után a gazdaság rekonstruálásának és továbbépítésének folyamatát. Az új helyzet azonban nemcsak Magyarország vagy akár Délkelet-Európa vonatkozásában jelentkezik, hanem az egész tőkés világgazdaság gyökeresen új feltételek között fejlődik. A háború és a forradalmak okozta megrázkódtatás, az egységes tőkés rendszer megszűnése folytán a két világháború közötti időszakot a kapitalizmus nagy válságperiódusának tekinthetjük. (Történetileg nézve nyilvánvaló, hogy ez a válság az átalakulás, az új viszonyokhoz való alkalmazkodás megindulásából is származott.) Ez a válság tartalmazta a kapitalizmus extenzív fejlődésének megszűnését; mégpedig kettős értelemben:

1. nem lehetett többé új területeket bevonni a kapitalizmus rendszerébe, sőt a Szovjetunió kiválásával jelentősen csökkent a kapitalizmus területe;
2. az egyes fejlett országokon belül is jórészt megszűnt a piac mennyiségi, a hagyományos technikai és fogyasztási struktúráján nyugvó kiterjesztési lehetősége.

Ez a válság abból adódott, hogy előrehaladt az Európa-centrikus világgazdaságnak tényleges világgazdasággá való átalakulása, vagy legalábbis az amerikai kontinensnek a világgazdaságba való tényleges bekapcsolása, s ezzel a korábban kialakult európai munkamegosztás teljesen felbomlott.

Ez a válság jelentette ténylegesen a régi kapitalizmusnak a liberális kapitalizmusnak a monopolkapitalizmuson át az állammonopolista kapitalizmusba való átmenetét.

Ez a válság kifejeződött — kisebb fellendülésektől eltekintve — az egy-két évtizeden át húzódó kedvezőtlen depressziós konjunktúraszakaszban, amely többé-kevésbé valamennyi gazdaságot, de különösen azon országok gazdaságát, melyeket nyílt gazdaságnak tekinthetünk, melynek a piac érzékenysége, a nemzetközi piactól való függése igen erős, hátrányosan érintette. Magyarország pedig ilyen ország volt.

Az új helyzetben tehát Magyarországnak a nemzetközi piactól való függése elmélyült. Ez a nyersanyagszegénységgel, kettős értelemben (lakosság száma, és jövedelme is) szűk belső piaccal és tőkehiánnyal küzdő ország esetében teljesen természetes. Magyarország gazdasági feltételei ebben az értelemben kedvezőtlenebbé váltak, hiszen korábban az Osztrák-Magyar Monarchia piaca bizonyos védelmet jelentett a világpiaci hatásoktól, különösen mivel a Monarchia piaca a háborúig dinamikus piac volt. De a nemzetközi dekonjunktúra a régi ipari-mezőgazdasági munkamegosztás felbomlása folytán méginkább elmélyült Magyarország számára. A piaci ösztönzés, mely korábban alapvetően segítette az elmaradt agrárország fejlődését, rendszeres tőkés növekedését, jórészt megszűnt. Megszűnt egy olyan szakaszban, amikor Magyarország ugyan már rálépett az ipari forradalom útjára, de nem fejezte be azt, mikor már kimozdult agrárjellegéből, de még nem tudott átlendülni olyan ipari agrárországgá, ahol a belső önindukciós és önfinanszírozási tényezőknek már vezető szerepük van, megszűnt akkor, mikor az új helyzet folytán Magyarországnak gazdasága fejlesztéséhez nemcsak továbbra is, de az eddiginél nagyobb mértékben lett volna szüksége dinamikus piacra és termelési tényezők importjára.

Az új helyzet ugyanis Magyarországon — gazdasági, politikai s társadalmi szempontból egyaránt — az eddiginél sokkal parancsolóbban követelte meg a gazdaság modernizálódását, strukturális átalakítását. A Monarchia megszűnése a korábbi egység felévszázados együttes, összekapcsoló tőkés fejlődés megbontásának közvetlen hatásain túl egy korábbi munkamegosztási rendszer bizonyos előnyeitől fosztotta meg, másrészt hátrányos hatásai alól mentesítette az önálló Magyarországot. Az útkeresés, a választott és alkalmazott gazdasági stratégia eredményességénél, világgazdasági összefüggésénél figyelembe kellett venni, hogy a Monarchia felbomlásának pozitív hatásaival egyidőben a Dunavölgy gazdasági kohéziós erői is szétbomlottak, hogy a háborút követő gazdasági káoszban az új közép- és kelet-európai államok első törekvése a régi gazdasági szálak mind teljesebb szétvagdalása, a mind teljesebb gazdasági önállósulás volt. A korábban egyetlen gazdasági egységet képező birodalomból kivált területek és országok egyik legfőbb törekvésüknek tekintették, hogy a korábbi birodalmi munkamegosztás nyomát is eltüntessék.

Figyelembe kellett venni, hogy az elmaradottság leküzdésének feladata most az önálló nemzeti keretek között merül fel. A gazdasági önállóság ilyen irányú megteremtése természetesen hagyományos igénye volt a magyar uralkodó osztályoknak, amelyek az önálló államiságban korábbi gazdasági elmaradottságuk és hátrányaik egyes tényezőinek és hatásainak leküzdési eszközt látták. Az önálló gazdaságpolitika azonban felvetette az alternatívát, hogy mennyiben őrzik még az együttműködés korábbi formáit, vagy pedig nemzeti sérelmekről elvakítva, nacionalista törekvésektől felhevítve, korlátozott gazdasági lehetőségeik ellenére a minden oldalú, rendkívül költséges s kevés eredménnyel járó fejlődési útra lépnek, s az együttműködést a minimumra szorítják.

A megvalósult gazdaságpolitika s a tényleges gazdasági fejlődés sajátos ellentmondásokkal volt terhes. Az önálló gazdaságpolitika az 1925-ben bevezetett vámtörvényekkel elősegítette az iparosítást, de az iparosítás jórészt egyoldalú, a fejletlen — a közös vámterület által fejlődésében eddig elmaradott — ágakra korlátozódik. Részen javítja a népgazdaság ágazati struktúráját, de nem képes egy általánosabb ipari fejlesztésre, ezért a többi ágazatok vagy visszaesnek vagy alig érik el a háború előtti szintet. Így egészében az iparfejlődés dinamizmusa is rendkívül lassú, sem gazdasági, sem társadalmi szempontból nem képes lényeges átalakító hatásra az adott struktúrában. Másrészt a gazdasági előrehaladás szemben a háború előtti időszakokkal, midőn a modern viszonyok kialakulása gyorsan haladt előre a népgazdaság minden szakaszában, midőn az infrastruktúra alapvető kiépítése, a mezőgazdaság gyors ütemű kapitalizálódása, a lakosság életszínvonalának emelése mellett indult meg az iparosodás, most a jóval lassabb (évi 4—5% helyett 1—1,9%-os) iparfejlődés a többi szektor stagnálása mellett történik, ezért a nemzeti jövedelem emelkedése csekély. Valójában az iparosodást úgy tudják csak biztosítani, hogy más szektorokból elvonják a felhalmozási lehetőségeket, illetőleg a felhalmozódás jórészt a lakosság életkörülményeinek rosszabbodása mellett megy végbe. Ebből a szempontból meghatározó jelentőségű volt a mezőgazdaság megváltozott helyzete. Míg a 19. század második felében éppen a mezőgazdaság átalakulása alapozza meg a tőkés fejlődést, s válik a felhalmozás fő forrásává, most a mezőgazdaság ezt a szerepét már egyáltalán nem tölti be. Termelése stagnál, exportképessége, illetőleg piaca csökken, termelékenységé, belső struktúrája alig változik, tehát akár a külföldi kölcsönök külkereskedelmi fedezésére, akár az iparosodási folyamat ilyen értelmű finanszírozására mindinkább képtelen. Majdnem azt mond-

hatnók, hogy a magyar gazdaság egy duális gazdaság-módelnek felelt meg egy önfenntartó, s nem akkumuláló ágazattal, s egy fejlődő ágazattal, ahol van akkumuláció. Ez a jelenség a gazdaság termelő faktorai és tevékenységei közötti differenciálódás lelassulását eredményezi.

A mezőgazdaság helyzetének megváltozása a magyar gazdaság növekedésében számos belső és külső, társadalmi és gazdasági ok következménye.

Nem kétséges az a körülmény, hogy Magyarország maradt az egyetlen ország Középkelet-Európában, ahol a világháború után semmi sem történt az agrárviszonyok megváltoztatása, demokratizálódása terén, nagymértékben hozzájárult, hogy nem folytatódott a mezőgazdaság iparivá válása, az ágazati tevékenység differenciálódása, nem szélesedett a belső piac stb. Ilyen értelemben beszélhetünk a porosz út zsákutcájáról, de beszűkült, lényeges okokat elmellőző szemlélet lenne a külső okok figyelmen kívül hagyása. A már említett nemzetközi munkamegosztás felbomlása, s piaci hatásai ugyanis majdnem ugyanakkora hatást gyakoroltak, pontosabban *nem lényegesen* — kevésbé kárhóztatták stagnálásra a délkelet-európai kisparaszti bázisra épülő mezőgazdaságokat. A földbirtokstruktúra megváltoztatása ellenére ugyanis, amennyiben más feltételek nem változtak, s a tőke- és piachiány fennmaradt, ez a változtatás önmagában a mezőgazdaság fejlődését és helyét egy dinamikus nemzetgazdaságban nem biztosítja. A földbirtokreform mindamellett enyhített bizonyos gazdasági, s megoldott fontos társadalmi problémákat, hiánya pedig Magyarországon különösen terhessé tette mindazon folyamatokat, melyek az egész agrárjellegű Délkelet-Európában jelentkeztek.

További ellentmondást jelentett, hogy az önálló nemzetgazdaság jegyében fogant iparosítási politika a textiliparra, a könnyűiparra összpontosult, mivel az korábban hiányzott s mivel itt a befektetések viszonylag rövid távon gyors megtérüléssel jártak. Tehát azokra az ágazatokra, melyek a 19. század ipari, technikai fázisában játszottak döntő szerepet. Nyugat-Európában, a fejlett országokban ugyanis a 20. század első felében a textilipar által képviselt fogyasztási iparok már általában hanyatló tendenciát mutattak.

Az első világháborút követően ugyanis az iparban hatalmas átalakulás játszódik le. Ekkor sikerül új eljárások kidolgozásával jelentősen csökkenteni a villamosáram előállítás költségeit, s az olcsó villamosenergia tömeges ipari alkalmazása ezzel lehetővé válik. A villamosság megindul hódító útjára. A nehézkes gőzgép mellett most rendkívüli gyorsasággal terjed el a rugalmasan alkalmazható villamosmotor. Ezzel egy időben és összefüggésben az ipar átalakulásának másik fontos tényezőjeként tűnik fel az új üstökös: a robbanómotor, melynek gyártásában most gyökeresen új, nagyipari módszerek alakulnak ki. Elsőként éppen az autóiparban alkalmazzák az új tömegtermelést, a modern szériagyártást, ami a korszerű üzemszervezés útjait, a termelékenység növelésének új lehetőségeit tárta fel. Nem véletlen, hogy az új tömegtermelési módszerek hamarosan átterjedtek az ipar más területeire is, elsőként a szerszám-gépgyártásra, s ezzel az ipar minden ágában új önköltségi viszonyokat teremtettek. Mindezek a folyamatok természetesen az ipar szerkezetében is változásokra vezettek, s a fejlett tőkésországokban a nehézipar ugrásszerű előretörését eredményezték.

A közép- és kelet-európai országok többsége azonban nem tudott lépést tartani ezzel a fejlődéssel, s elsősorban éppen a könnyűipari ágak termelés-növekedése mutat csak fel előrehaladást, míg a dinamikus és az új technika hordozójának szerepére egyedül alkalmas korszerű nehézipari ágak általában stagnálnak.

A két világháború között, tehát a magyar gazdasági fejlődésben még az ún. későnjövők sajátos előnye sem érvényesült, mivel ténylegesen nem a legmodernebb ipari struktúra kiépülésébe kapcsolódtak, s nem tudták a legelőnyösebb technikai-technológiai szintet alkalmazni.

A nacionalista gazdaságpolitika továbbá a vámvédelemben jelentkezhetett, s külföldi áruk kiszorítására irányulhatott. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az ország képes lett volna tőkésükségletét belső felhalmozásából fedezni, sőt a korábbi időszakhoz képest nagyobb mértékben volt ráutalva importált termelési tényezőkre. A 20-as évek második felének átlagos tőkebehozatala meghaladja a háború előtti tőkebehozatal színvonalát. De míg a háború előtti tőkebehozatal a gyors gazdasági fejlődés egyik indukáló tényezője volt, a 20-as évek tőkebehozatala nem tudott hasonló növekedési szakasz kiinduló pontjává válni. Ennek oka az általános világgazdasági s hazai konjunkturális tényezőkön túlmenve a kölcsönök magas terheiben, a felhasználás improduktív voltában is rejlett. Így a nacionalista gazdaságpolitika sajátos ellentmondásaként jelentkezik, hogy erősíti a külföldi tőkétől való pénzügyi függést, s ugyanakkor az eladósodás fokozódása ellenére sem tudja a gazdasági fejlődést érdemlegesen meggyorsítani, a gazdasági életet szilárdabbá, kiegyensúlyozottabbá tenni, belső arányait a fejlettebb szektorok javára érdemlegesen módosítani.

Jóllehet a 20-as évek második fele — a nagyarányú tőkeimport, valamint a még viszonylag kedvezőbb agrárexport lehetőségei folytán — konjunktúrát jelentett, ez a konjunktúra sem tud lényeges impulzust adni ahhoz, hogy az ipari forradalom folyamata lezáródjék Magyarországon. Ez szerves összefüggésben áll Középkelet-Európának s ezen belül Magyarországnak a világgazdaságban betöltött helyével. Az a gazdasági munkamegosztás, melyet az ipari forradalom az iparos Nyugat, s a mezőgazdasági Kelet között létrehozott, s mely Európa két része között jelentős gazdasági szintkülönbségben realizálódott, a 20. század elején két fontos tendenciát mutatott: egyrészt úgy tűnt, hogy a munkamegosztás egyoldalú előnyei csökkenőben vannak, s Nyugat-Európa a maga fejlődésébe vonja Középkelet-Európát is, másrészt hogy a fejlődésbe bckapcsolódó országok gazdaságuk modernizálásával képesek lesznek elmaradottságuk viszonylagos csökkentésére. Ezek a tendenciák a háború előtti Magyarországon erősen érvényesültek. A 20-as évek fejlődése viszont már ezen tendenciák egyikét sem erősítette. Így Magyarország (és Középkelet-Európa) gazdasági fejlődése már a különbségek viszonylagos csökkentésére sem volt elegendő; tőke, piac, technika s életkörülmények szempontjából ismét nőtt az elmaradás Nyugathoz képest.

Az 1929—33-as gazdasági világválságot ma már az egész tőkés világgazdaság fejlődése egyik csomópontjaként kezelhetjük. A válság az utolsó lökést adta a régi tőkés gazdaság korábbi formáinak lezárásához, annak mintegy összes súlyos ellentmondását, s ezek következményét a legélesebb formában feltárva, a tőkés gazdaságot a végpusztulás szélére taszítva. De az 1929—33-as válság adta a döntő lökést ahhoz az alkalmazkodási folyamathoz is, melyben a tőkés rend az állami beavatkozás révén a rajta kívül álló és rajta mindinkább felülkerekedni látszó változásokhoz igazodik. Az 1929—33-as világválság végleg aláásta, megszüntette azokat a faktorokat is, melyeken a 20-as évek nemzetközi konjunktúrája, illetve Magyarország fejlődése nyugodott: nevezetesen a kedvező agrár-exportot s a külföldi tőke importjának a lehetőségét. Mindkettő, mint jeleztük, még a régi világgazdasági mechanizmus maradványa volt; megszűnésük nem csupán a válság következménye, de a világgazdaság fejlődési irányának logikus kiteljesedése.

A gazdasági válság tehát Magyarországon is megszüntette a lassú előrehaladási folyamatot. A világpiacon agrár-árak összezsugorodtak, a hitelkapcsolatok pedig — 1931-től kezdve — megszakadtak; a konjunkturális tényezők visszajukra fordultak. A mezőgazdasági export-kiesés s a kibontakozó agrárválság a gazdasági fejlődés gyenge lábakon álló agyagvázat teljesen összeomlasztotta

- a) a nagyfokú jövedelem-kiesés s a belső piac leszűkülése,
- b) az ipari és agrár-árak különbsége, a mezőgazdaság s ipar szektorális kapcsolatainak felbomlása, s az ezzel kapcsolatos súlyos társadalmi összeütközések,
- c) az ország fizetési és külkereskedelmi mérlegének súlyos egyensúlyzavara révén.

A hitelválság, a külföldi hitelek megszűnése, sőt, a régebbi hitelek hirtelen visszavonása gazdasági létalapjában rázza meg az országot; teljessé tette a hagyományos gazdaságfejlesztés és fejlődés csődjét s kiváltotta Magyarországon is az állami beavatkozás irányába történő fordulatot. Egyben kiindulópontja volt annak, a 30-as években jelentkező új gazdasági folyamatnak is, melynek révén a hitleri Németország vonja Magyarországot (s Délkelet-Európát) gazdasági érdekszférájába. Merev egyoldalúság lenne a két folyamat között elkerülhetetlen, szerves kapcsolatot feltételezni, mégis szükséges utalnunk arra, hogy a válság — s a magyar gazdasági fejlődésnek benne rejlő, de lényegében a gazdasági válságon túlmutató — problémái világossá tették, hogy a magyar gazdasági élet belső tartalékai a modern világ gazdaság követelményeihez képest elégtelenek; hogy fejlődésének sine qua non-ja valamilyen nagyobb gazdasági egységhez vagy területhez való közvetett vagy közvetlen kapcsolódás; hogy a magyar gazdasági fejlődés a világgazdasági folyamatok függvénye. A Monarchia felbomlása, a 19. századi európai gazdasági munkamegosztás összeomlása után a magyar gazdaság fejlődésének ezek a külső feltételei még erősebben kellett hogy hassanak; ebben az értelemben a német gazdasági behatolásnak megvolt a belső hatása, mivel pillanatnyi előnyökkel szolgált s ideig-óráig meg tudta teremteni a fejlődés külső feltételeit. A magyar gazdaság objektív integrációs igénye nyert tehát a németekhez való csatlakozás formájában olyan kielégítést, mely — figyelembe véve a náci gazdaságpolitika hosszútávú gazdasági elképzeléseit — nemcsak politikai, de gazdasági veszélyekkel járt. A partner megválasztásának (mely nem is volt teljesen önkéntes) elhibázottsága a partnerszükségen nem változtat. Mivel mindaddig, míg a középkelet-európai országok gazdasági együttműködése nem tudja a magyar gazdaság szükséges integrációs igényét kielégíteni, addig a magyar gazdaságnak más orientációval kell az igény kielégítését biztosítani.

A 30-as években a német piachoz való igazodás s a háborús konjunktúra ismét bizonyos gazdasági élénkséget teremt, ez azonban az ipartól eltekintve a népgazdaság többi szektorában inkább csak a válságból való regenerálódás, a mélypontról való lassú felemelkedés, semmint tényleges gazdasági növekedés.

A második világháború kitöréséig a gazdasági folyamatokat tehát összefoglalóan a 19. század végétől megindult modernizálódási folyamat megtörése, a gazdaság minden oldalú dinamizmusa helyett egyes ágazatainak előrehaladása jellemzi. A növekedés lelassul s inkább csupán részleges módosulásokban jelentkezik. A háborús évek gyorsítják fel ismét a növekedést, s járulnak hozzá, hogy a kapitalizmus második megdöntésére már egy közepesen fejlett agrár-ipari országban kerül sor, ahol az agrár-népességnek és a mezőgazdaságnak már csak relatív túlsúlya van. A kapitalista forináció vége, a szocialista forradalom már egy olyan kapitalista struktúrát talált Magyarországon, melyben ugyan megvolt

a régi kapitalizmus előtti struktúrának maradványa — több a politikában és ideológiában, de nem kevés a gazdaságban is —, mégis az új elemek tekinthetők dominánsnak; ahol a fejlett tőkés országoktól való eltérésben a kvalitatív tényező mellett a kvantitatív kapott fokozott hangsúlyt, anélkül, hogy Magyarország elhelyezkedését a világgazdaságban annak elmaradottabb területei között — módosította volna.

A társadalmi fejlődés mozgástendenciái

Amikor Magyarország társadalmi és politikai fejlődésének problémáira térünk, kiindulópontul és általános keretül ismét visszautalunk arra, amit már korábban hangsúlyoztunk: a két világháború közötti korszak világméretekből a polgári rendszer nagy válságperiódusa volt. Ez a válságperiódus Európában szerte növelte a társadalmi forradalom erőt. De ezen a talajon jött létre a fasizmus is, mint a válságból való kilábalás szélső retrográd — a tőkés rendszer ellentmondásait tovább mélyítő, majd zsákutcába torkolló — útja. A súlyos válságjelek, a tömegmértékű reakciós bomlásjelenségek azokban a gazdaságilag legerősebb, a korábbi többévszázados fejlődés előnyeit birtokló országokban is megerősödtek, amelyekben a tőkés rendszernek végül is — nagy gazdasági és politikai erőforrásaira támaszkodva, a progresszív erők nyomására, s nem utolsósorban a fasizmusra való visszahatásként — sikerült megtalálnia a technikai-gazdasági fejlődés új követelményeihez való alkalmazkodás útját, s a polgári rendszer fenntartásához, sőt bizonyos mértékű megújításához erőt merítenie.

Ez a válságperiódus nemcsak gazdaságilag, hanem társadalmi-politikai szempontból is különlegesen súlyos teherpróba elé állította a középkelet-európai régió országait, s e régió belül méginkább Magyarországot. Végző következménye a középkelet-európai országok többségének a tőkés rendszerből való kiszakadása volt. Ebben — az egész régióra vonatkozóan — a nemzetközi erőviszonyok megváltozása játszott döntő szerepet. A fordulat előkészítéséhez azonban a legtöbb országban jelentős belső progresszív erők is hozzájárultak. Az első világháború utáni magyar történet egyik kulcskérdése: Magyarország, minden régóta halmozódó társadalmi torzulás ellenére, az első világháború végén bekövetkezett forradalmi időszakra az 1918—19-es kezdeményezéssel tudott válaszolni. A második világháború végén — természetesen egészen más feltételek között — felmerülő progresszív fordulat aktív társadalmi erőt viszont csak gyengén, korlátozott mértékben tudta kitermelni magából; a progresszív tábor — e negatív folyamaton belül is előrehaladó — fejlődése csak az 1944-es, döntően külső tényezők által megteremtett fordulat után szerveződött iránytszabó erővé.

Az előzőekben rámutattunk azokra a tényezőkre, amelyek e folyamat legáltalánosabb gazdasági feltételeit alkották, — de természetesen önmagukban meg nem magyarázták. A kielégítő magyarázat csak a gazdasági, társadalmi, kül- és belpolitikai, ideológiai tényezők és kölcsönhatásaik elemzésével adható meg.

Hogy a magyar társadalom fejlődésének a korszakra jellemző fő jegyeit reálisan közelíthessük meg, röviden utalnunk kell a fejlett tőkés országokban megfigyelhető új társadalmi folyamatokra. Ezekben az országokban, a tőkés gazdaság extenzív fejlődési korszakának lezárulásával, lezárultak azok a szám-

szerőségükben is nagyszabású átalakulások, amelyek voltaképpen az ipari forradalommal vették kezdetüket, s a társadalmat egész szélességében és mélységében átformálták. Az új szakasz kifejezésre jutott a mezőgazdasági népesség aránycsökkenésének, méginkább az ipari népesség növekedésének erős meglassúbbodásában, az ún. produktív munkásság számarányának igen lassú emelkedésében, sőt stagnálásában stb. Az új technikai-gazdasági feltételek, amelyek az Egyesült Államokban nem sokkal a századforduló után, Nyugat-Európában az első világháború idején és után bontakoztak ki, a társadalmi struktúra változásainak is új irányt szabtak: a mozgások a nagy átrétegződésekről a már kialakult struktúra belső átformálódása és differenciálódása felé tolódtak el. Az egyes társadalmi osztályokon és rétegeken belül meginduló új átrétegződések, szerkezeti átalakulások az adott korszakban maguk is hozzájárultak ugyan az országok belső válságjelenségeinek fokozódásához, mégis a társadalmi struktúra — tőkés viszonyok között elkerülhetetlenül ellentmondásos — új, előremutató fejlődésirányát jelentették. Közülük a legjelentősebbek: a produktív munkásság átformálódása a modern specializáció irányába (s ezzel pl. a régi típusú szakmunkásság visszaszorulása); az ún. „tercier szektor” fejlődésének meggyorsulása és kiszélesedése; a középrétegek összetételének átalakulása (az önálló gazdasági alappal rendelkező középrétegek háttérbeszorulása, részben az új feltételekhez való idomulása, a tisztviselő-hivatalnoki rétegek előtérbenyomulása, a technikai-gazdasági értelmiség számának növekedése), valamint a már többé-kevésbé szűk agrárnépesség „iparosodása”.

A középkelet-európai országokban azonban az első világháború előtt még távolról sem fejeződtek be — a balkáni országokban csak megindultak, Magyarországon csak előrehaladtak — a tőkés-ipari társadalommá válás nagy társadalmi alapfolyamatai. Ezek továbbhaladásához viszont a két világháború közötti nemzetközi gazdasági viszonyok igen kedvezőtlenül alakultak, s Magyarország vonatkozásában még speciális gátló tényezőkkel is párosultak. Ilyen körülmények között Magyarország a társadalmi fejlődés terén sem csak az új technikai-gazdasági korszak új követelményeihez nem tudott felzárkózni; az előző szakasz befejezése felé is csak vontatottabban volt képes előrehaladni.

A forradalmak veresége egy sor belső ellentmondást is tartalmazó, de viszonylag dinamikus társadalmi fejlődést zárt le és tört meg Magyarországon. Az 1919-től a 30-as évek végéig terjedő időszakra a monarchiai keretből örökölt, s az új államterület keretei között már eleve valamelyest fejlettebb és iparosodottabb társadalmi struktúra fejlődésének erős lelassulása, a dinamikus fejlődéssel járó társadalmi mobilitás megrekedése volt a jellemző. E mintegy két évtized alatt néhány százalékkal csökkent az agrárnépesség, s nőtt az iparforgalmi népesség aránya, — e változások azonban a korszak követelményeihez képest már igen lassú üteműnek mondhatók. A megrekedés különösképpen kifejezésre jutott a városi munkásság növekedésének igen lényeges meglassúbbodásában, a városfejlődés megtorpanásában (a városi lakosság csak Budapest peremövezetében nőtt számottevően, a vidéki városok jelentős részének a lakossága egyenesen csökkent), a középrétegek stagnálásában és hanyatlásában. A társadalmi mozgások nálunk is nagyjából az egyes osztályok, illetve rétegek belső keretei közé szorultak, elsősorban azok belső szerkezetében okoztak kisebb-nagyobb átalakulásokat. Ez azonban túlnyomórészt nem a fejlett országok új adaptációs folyamatainak érvényesülését jelentette, — bár, természetesen korlátozott mértékben, ez is megfigyelhető —, hanem éppen a megrekedés következménye volt.

A paraszti polgárosodás azelőtt is szűk útjai még jobban eltorlaszolódtak. Ebben — az általános gazdasági tényezők mellett — döntő szerepe volt az ország változatlan agrárstruktúrájának: Magyarország Kelet-Európa egyetlen országa volt, amelyben a feudális eredetű nagybirtokrendszer töretlenül megőrizte túlsúlyát. A Nagyatádi-féle földreform csak az agrárproletariátus és a félproletariátus arányában okozott módosulásokat ez utóbbi javára, a hatalmas tömegű szegényparasztság számának bármiféle lényeges csökkenése nélkül. A szegényparasztság helyzetének súlyosbodása nemcsak az ipari-városi munkássá válás nehézségeiben jutott kifejezésre, hanem abban is, hogy jelentős „átmeneti” rétegei (pl. kubikusság) zömükben ismét visszakényszerültek a mezőgazdasági proletariátus soraiba. A parasztság birtokos rétegeiben a kasztszerű megmerevedés tendenciái erősödtek. Ez a helyzet, párosulva a népesség közel egyharmadát kitevő szegényparasztság kiúttalanságával, nyomorúságos gazdasági, szociális és kulturális életviszonyaival (amelyek az új körülmények között politikailag és tudatilag is nyíltabban kiütköztek) az agrárkérdést a magyar társadalom kiáltó, akut alapproblémájává tették.

A városi munkásosztály korszakunkra már levetette kialakulásának sajátos jegyeit, s az új országhatárok keretében soknemzetiségű összetételét is. A nemzeti társadalomba való betagozódása befejeződött. A két világháború között azonban nemcsak létszámnövekedése lassult meg; a korábbi dinamikusabb gazdasági fejlődés megtorpanása, az ipar szerkezeti arányainak eltolódása összetételét is jelentősen átalakította. A régi (nagyreszt vas-gépipari) szakmunkásság visszaszorult; vele szemben azonban túlnyomórészt nem egy modern értelemben vett specializált munkásság, hanem a tanulatlan (vagy lényegében tanulatlan) nő- és segédmunkásság súlya és szerepe erősödött meg. S mert korszakunkban a számszerűség a társadalmi küzdelmeknek (a munkásmozgalomnak is) már sokkal lényegesebb elemét alkotta, mint azelőtt, ezek az új, nagy munkásrétegek pusztán számszerűségükkel is a munkásosztály „fellazítása” irányában hatottak.

A középrétegek modern értelmű átalakulása is igen lassan, vagy csupán torz formában haladt előre. Mindenesetre fontos új jelenségnek tekinthető, hogy a középosztály két fő (dzsentri-középosztályi és városi polgári) magja mellett, formálódni kezdett egy harmadik is: részben a parasztság polgárosult, részben értelmiségivé váló elemeiből. A középrétegek fejlődési lehetőségei azonban nagymértékben beszűkültek. S miközben gazdaságilag önálló rétegeinek aránya és társadalmi súlya is stagnált, vagy visszahanyatlott, elsősorban az *államhoz kötött* (s a területváltozások, valamint egyéb tényezők hatására is földuzzadt) hivatalnoki-tisztviselői csoportok súlya és szerepe növekedett. Az értelmiség új, modern csoportjai (pl. a technikai-gazdasági értelmiség) csak igen kismértékben jelentek meg.

A 30-as évek végétől, főleg a második világháború alatt, a 20-as évek második felében csupán valamelyest enyhülő, a gazdasági válsággal viszont a végsőkig súlyosbodó megrekedés gyorsabb társadalmi mozgásoknak adta át a helyét. E rövid, de politikai-tudati szempontból nagyhatású időszak azonban súlyos, torzító ellentmondást tartalmazott: a konjunktúrát, az iparosodás föllendülését, az életviszonyok átmeneti javulását, a dinamikusabbá váló társadalmi mobilitást s a mindezzel járó életforma-változásokat, az ipari „tömeg-társadalom” magyarországi kezdeteire jellemző — s nagyrészt csak egyes felszíni területekre kiterjedő — vonásokat szélső-retrográd tényezők (hadigazdaság, a fasiszta agresszióba való bekapcsolódás, a társadalom legreakciósabb

irányzatainak térhódítása, az intézményesített antiszemitizmus stb.) közvetítették, illetve nagyjából ezek váltották ki.

Amint látható, a társadalmi struktúra objektív, statisztikai adatokkal ábrázolható változásai, s e változások belső problematikája közvetlenül átvezet a társadalmi-politikai erőviszonyok, a politikai-hatalmi rendszer s a politikai irányzatok területére.

Társadalmi erőviszonyok — uralmi struktúra

A gazdasági problémák tárgyalásánál rámutattunk arra, hogy a háború és a forradalmak utáni Magyarország gazdaságát nem lehet a háború előtti gazdaság egyszerű kontinuitásaként felfogni. Ez a megállapítás nem áll, pontosabban nem így áll az ellenforradalmi rendszer politikai-hatalmi struktúrájára: ez a struktúra minél teljesebben, minél épebben igyekezett helyreállítani a régi vezető osztályok uralmát. A kontinuitás azonban nem jelent azonosságot: a restaurációt nemcsak új nemzetközi, hanem jelentősen megváltozott belső feltételek között kellett végrehajtani és biztosítani.

Ha az ország társadalmi szerkezete kevésbé is, társadalmi erőviszonyai lényegesen módosultak. A munkásosztály a proletárdiktatúra leverésével nemcsak a hatalomból szorult ki, hanem a politikai színpad előteréből is. De — már a Tanács hatalom utolsó szakaszában megfigyelhető kifáradása, a csapások, vérvesztések, az ellenforradalmi talajon múlhatatlanul fellépő demoralizáció stb. ellenére, — megmaradt mint részben tényleges, méginkább mint potenciális erő. Ez nemcsak 1919 hatásának, hanem azoknak a — Kelet-Európában általánosnak tekinthető — új feltételeknek a következménye is volt, amelyekről fentebb már több vonatkozásban szóltunk. A magyar — és hozzátehetjük: közép-kelet-európai — társadalom belső szociális feszítő erői olyan nagyok voltak, hogy a rendszer ereje vagy erőtlensége nem függött a munkásosztály és mozgalmának (általában a baloldalnak) pillanatnyi politikai erejétől. Annál kevésbé, mert a munkásmozgalom potenciális erejét az új világhelyzet, a Szovjetunió léte is aláátmasztotta. Ezzel kapcsolatban ismét hangsúlyozni kell: a kis országokban az első világháború utáni korszak egyik jellegzetes tünete az a folyamat, amelyet a külső hatások fokozottabb belsővé válásának nevezhetünk. Végül: a munkásosztály és a tőle akkor elválaszthatatlan (s elválaszthatatlannak is tartott) szocialista mozgalom potenciális erejét támasztotta alá természetesen 1918, méginkább 1919 hatása és az a sokk, amelyet a forradalom a magyar reakciós osztályokban kiváltott. E hatások alól az egész korszakban nem tudtak (hozzátehetjük: joggal) megszabadulni, akkor sem, amikor — főleg a 30-as években — a munkásosztály politikai erőtlensége fokozódott és a felszínen is világosan megmutatkozott. Az uralkodó osztályoknak a munkásosztályhoz való viszonya a rendszer szélsőségesen ellenforradalmi jellegét eleve meghatározta. Ebben a rendszerben a kommunista mozgalom mindvégig a legnyersebb erőszak ügye, rendőri ügy volt. De igen korlátozott hely jutott benne a szociáldemokráciának is, s még e korlátozott hely fennmaradásához is nagymértékben hozzájárultak az uralkodó körök külpolitikai érdekei: az ellenforradalmi erőknek a szociáldemokráciához való viszonyát — saját, polgári értelemben is retrográd arculatuk mellett — az 1918—19-es forradalmak összefonódása, a két munkáspárt 1919 márciusi egyesülése, végső soron az a történelmi tapasztalat determinálta, hogy az adott társadalmi talajon föllépő válsághelyzetekben elkerülhetetlen a szociáldemokrácia radikalizálódása.

Az összeomlásból s a forradalmakból meggyengülve kerültek ki a régi uralkodó osztályok is; nemcsak a közvetlen társadalmi befolyását tekintve korábban sem nagyerejű, nagyobbrészt zsidó eredetű nagyburzsoázia, hanem a nagybirtokos osztály befolyása is visszaesett. Az a tény, hogy a forradalmat nem belső ellenforradalom verte, vagy szerelte le, hanem a külső intervenció erői, a régi uralkodó osztályok erőtlenségének kiáltó jele és bizonyítéka volt; ennek hatása alól a vezető osztályok az egész ellenforradalmi korszakban ugyancsak nem tudtak megszabadulni.

A társadalmi erőviszonyok változása különösképpen kifejezésre jutott a középrétegek társadalmi-politikai súlyának növekedésében. A középrétegek önállósodásának ez az Európa- és Középkelet-Európa-szerzte megfigyelhető, a háborús viszonyok, a nacionalista hullám s a forradalmi időszak által meggyorsított folyamata (amely egyébként Középkelet-Európa több országában a középrétegek nemzeti-demokratikus és demokratikus paraszti mozgalmainak a megerősödésével is járt) Magyarországon két, a korábnál jóval erősebb mozgalom: egyrészt a középrétegek úri-középosztályi és kispolgári csoportjainak, másrészt a módos-birtokos parasztságnak az önállóbb jelentkezésében jutott kifejezésre.

Ilyen körülmények között annak az uralmi rendszernek a helyreállítása, amely a dualista korszak Magyarországot jellemezte, nem volt járható út a régi uralkodó osztályok számára: ez a régi rendszer, a forradalmak utáni szemzőből tekintve, egyrészt *túl liberális*, másrészt *túl szűkkörű* alapokra épült. Ez a háttere annak, hogy a politikai vezetőszerpet csakhamar ismét kezébe vevő nagybirtokos osztály azon (bethlenista) szárnya vált alkalmassá az ellenforradalmi konszolidáció végrehajtására, amely — éles harcban a nagybirtokos arisztokrácia nagytőkések által is támogatott, Andrássy-Apponyi képviselte legitimista, a dualista rendszer uralmi formáihoz jobban vonzódo csoportjával — világosabban átlátta nemcsak a nemzetközi, hanem a belső erőviszonyok változásait is, s az uralkodó osztályok ellenforradalmi érdekeit jobban hozzáidomította a középrétegek megváltozott társadalmi szerepéhez.

Ezt annál is inkább megtehetette, mert azok a középrétegek, amelyek az ellenforradalom nyomán előtérbe kerültek, alkalmasak voltak e szerep betöltésére. Magyarországon, szoros összefüggésben a középrétegek fejlődésének korábbi torzulásaival, valamint 1918 és 1919 összefonódásával, a polgári demokráciának a forradalmakban tanúsított „gyengeségével”, a Tanács hatalom veresége nemcsak a munkásosztály, hanem a középrétegek — egyébként is szűk és a magyar társadalom nagy tömegeitől meglehetősen elzárt — demokratikus részének a vereségét is jelentette. A középrétegek zöme viszont a proletárdiktatúrára és a szocializmusra való visszahatásként aktivizálódott; hogy ez a kispolgárság és a birtokos parasztság jórészenek vonatkozásában megtörténhetett, abban jelentős szerepe volt a tanács hatalom több szempontból merev, doktriner szocializmus-konceptiójának is. Ezek a körülmények a középrétegek mozgalmait antiszocialista és antidemokratikus tartalommal telítették. Ezen az általános kereten belül, a módos-birtokos parasztság mozgalma demokratikus paraszti igények jelentkezését is tükrözte, ezek azonban az ellenforradalom viszonyai között — az önálló paraszti demokratizmus hagyományos gyengeségével is terhelt — határozott körvonalat nem nyertek; a kispolgármozgalom csakhamar beolvadt a nagybirtokos vezetésű „agrár”-mozgalomba, s önállóságát elveszítve, az ellenforradalmi vezető osztályok alá rendelődött.

A középrétegek középosztályi-kispolgári csoportjai — jöllehet egy ré-

szük, főleg a demokratikus progresszióhoz közeledő, az indokolt nemzeti sérelmel által megerősödött függetlenségi nacionalizmus révén, 1918 őszén és 1919 tavaszán átmenetileg a forradalmi mozgalmak hatása alá került — a Tanács-hatalomra lappangó, vereségére éles ellenforradalmi hangulattal válaszoltak. E középrétegek hangadó elemeit részben már 1918 előtt is, 1919 után pedig még inkább azok az úri-középosztályi katonatiszti-államhivatalnoki-értelmiségi csoportok alkották, amelyek arculatára, mint láttuk, már korábban is súlyos retrográd vonások nyomták rá bélyegüket. Ez a gentry-nemesi magból való eredetét már nagyjából csak tudatában őrző (s a kispolgárság fiaiból feltöltődött), az ellenforradalom élvonalába került, magát a múltban is potenciális vezető rétegnek tekintő, szélső nacionalista és antiszemita, a jobboldali radikalizmusra hajló „harmadik erő” az ellenforradalmi rendszer új és nélkülözhetetlen stabilizátoraként jelentkezett. Célja azonban nem a régi dualista erőviszonyok változatlan helyreállítása volt, hanem olyan rendszer megteremtése, amelyben — politikai súlyának növekedésével párhuzamosan — szabaddá válnak az utak gazdasági-hatalmi térfoglalása előtt is (s ami ennek fő tartalmát alkotta: lehetővé válik az erősen zsidó eredetű burzsoázia összetételének a saját javára való megváltoztatása). Ezek a törekvések a 20-as évek elején annyiban realizálódtak, hogy e „harmadik erő” vezető garnitúrája bekerült a rendszer uralkodó rétegébe és kormányzó csoportjába. S bár a konszolidáció folyamán szerepük és súlyuk visszaszorult, a rendszer faszíálására irányuló szélső-retrográd politikai és ideológiai hatásuk erősen — a 30-as évektől, a német és olasz faszizmustól új támogatást nyerve, egyre erősebben — rányomta bélyegét az egész ellenforradalmi korszak Magyarországra; társadalmi-politikai befolyásuk jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a konszolidáció után csak alig csituló, a válság alatt elmélyülő kispolgári-értelmiségi elégedetlenség nagyjából szélőjobboldali irányba terelődött.

A hatalmi rendszer, amely a belső társadalmi és nemzetközi erőviszonyok összehatására kialakult, — ahogy azt az utóbbi évek kutatásai kimutatták — a nagybirtokos osztály, a nagyburzsoázia és a nagybirtokos osztályhoz sok szállal kapcsolódó felső katonai-államhivatalnoki csoportok éles harcok közepette létrehozott és fönntartott kompromisszumán nyugvó ellenforradalmi diktatúra volt. E sajátos szövetséget a három réteg közös ellenforradalmi érdekei — a tőkés-földesúri rendszer fönntartása s a területi revízió célja — tartották össze. Benne a fő gazdasági súlyt a nagyburzsoázia, a fő politikai-hatalmi erőt a nagybirtokos osztály, a legnagyobb tömegbefolyást a „harmadik erő” képviselte; a nagyburzsoázia inkább a konzervatív-liberális, a nagybirtokos osztály a konzervatív-autoritatív, a katonai-bürokrata réteg a faszíáló tendenciákat képviselte. A három réteg között az alapvető érdekközösségen belül többé-kevésbé éles — s korszakonként is változó — ellentétek feszültek (a nagyburzsoázia és a nagybirtokos osztály között elsősorban a gazdasági és a politikai túlsúly egyenlőtlenségéből, valamint az eltérő gazdasági érdekekből fakadó ellentétek; a nagyburzsoázia és a katonai-bürokrata réteg között az egymás erőteljes háttérbe, sőt kiszorítására irányuló törekvések; a nagybirtokos osztály és a katonai-bürokrata réteg között a rendszer szélsőjobboldali irányú kiszélesítésének mértéke körüli ellentétek stb.). A rendszer különböző szakaszainak sajátosságait a három utalkodó csoport — nemzetközi feltételektől különösen erősen befolyásolt — változó belső erőviszonyai szabták meg. Így az ellenforradalmi konszolidáció körüli időszakot a nagybirtokos és katonai-államhivatalnoki rétegek erős túlsúlya, a gazdasági válságig terjedő időszakot a

nagyburzsoázia előrenyomulása, a 30-as éveket a szélső-jobboldali katonai-államhivatalnoki rétegek növekvő térhódítása, a háború alatti időszakot — már egy erőteljes jobboldali eltolódás talaján — a nagybirtokos osztály és a nagyburzsoázia erősebb szövetsége, a szélsőjobboldal visszaszorítására irányuló — változó erejű és eredményű — törekvése jellemezte. A politikai szempontból elhatározó erőt a nagybirtokos uralkodó csoportok jelentették; végső soron, a nagy fordulópontokon (1920—22; 1931—32; 1942—43) ezek orientációja döntötte el — az első két esetben a szélsőjobboldali „harmadik erő” irányában, 1942—43-ban óvatos és következetlen módon az ellenkező oldal felé — a hatalmi súlypont eltolódásának irányát.

Az ellenforradalmi rendszer a dualista rendszer hatalmi struktúrájánál is lényegesen antiliberalisabb, diktatórikusabb szerkezetű volt, s ugyanakkor — főleg megszületésekor — a középrétegek egyes csoportjainak beépítésével, bizonyos mértékig szélesebb politikai bázison nyugodott. A konszolidáció folyamán azonban a rendszer újabb beszűkülése következett be. Ez az uralmi struktúra a tőkés-földesúri rendszer belső labilitásának a kifejezője volt, kifejezője annak, hogy ez a rendszer a mély és egyre mélyülő társadalmi ellentétek megközelítően adekvát politikai kifejeződését se tudja elviselni; képtelen alkalmazkodni lényegesebb politikai erőltolódásokhoz; egy halfelé (nemcsak a polgári demokrácia, hanem egy liberálisabb konstrukció felé is) teljesen zárt, csupán a szélsőjobboldal felé szélesíthető, bár efelé is csak bizonyos határig nyitott uralmi struktúra.

Ami a rendszer és a faszizmus viszonyára vonatkozó régi vitakérdést illeti, megítélésünk szerint ez az uralmi rendszer alapszerkezetében nem volt fasiszta típusú, de nem tekinthető egyszerűen konzervatív-autoritatív jellegűnek sem. Az uralmi formákat a gyenge s a háború utáni nemzetközi erőviszonyok által megkövetelt, hagyományos liberális elemek (parlamentari forma, többpártrendszer, korlátozott szabadságjogok stb.) mellett erős konzervatív-diktatórikus vonások s ezeknek az ellenforradalom „korszerűbb” formáiba való átmenete (a nép döntő tömegeinek a politikai életből való kirekesztése, nyílt szavazás, állami totalitarizmus, a végrehajtó hatalom döntő túlsúlya, mindenkori készenlét egy katonai diktatúra bevezetésére stb.) jellemezték, s mindezeknek — a különböző időszakokban különböző mértékű — összekapcsolódása erőteljesebb fasiszta típusú uralmi módszerekkel (a középrétegek egy részének ellenforradalmi-félmilitarista szervezeteire való támaszkodás, demagógiával összekötött szélsőséges terror a demokratikus és szocialista mozgalmakkal, elsősorban a kommunista mozgalommal szemben, a lakosság nacionalista-antiszemita-militarista manipulálása stb.).

A 30-as évektől erősödtek a hatalom fasiszta vonásai. Ennek fő jellemzője, hogy a rendszer — egyrészt idomulva a szövetséges fasiszta hatalmakhoz, a fasiszálódó Közép- és Kelet-Európához, másrészt a megerősödött ellenzéki szélsőjobboldal nyomására — alapvető szerkezetének lényeges megváltoztatása nélkül, maga vett fel újabb fasiszta vonásokat. E folyamatnak is megvoltak azonban a korlátjai: a fasiszálódás nem terjedt túl az úri-katonatiszti-államhivatalnoki szélsőjobboldal igényeinek és politikai módszerei egy — bár jelentős — részének teljesítésén. A 30-as évek második felében, e rétegek alsóbb csoportjainak vezetése alatt kialakuló, s befolyását szélesebb kispolgári és elmaradott városi és falusi proletár- és félproletár tömegekre is kiterjesztő fasiszta tömegmozgalom a német megszállásig ellenzéki mozgalom maradt; az uralkodó csoportoknak (illetve azok számottevő részének) a fasiszta tömegmozgalommal

való szövetsége nem jött létre. Ebben kül- és belpolitikai okok egyaránt közrejátszottak. Az adott uralmi struktúra és politikai-ideológiai erőviszonyok (különösen, miután a szélsőjobb felé kiszélesítették) alkalmasnak mutatkoztak a baloldal fékentartására és erősödésének megakadályozására; egy radikális fasiszta hatalomátvétellel szemben a tömegeknek még demagógikus mozgósításától is rettegő nagyburzsoázia és nagybirtokos osztály élesen ellenállt; egy ilyen hatalomátvétel a Németországnak való alárendelődés olyan mértékét jelentette volna, mely a magyar uralkodó köröknek a saját önálló uralmi rendszerükről való teljes lemondását eredményezi; egy ilyen fordulatot a fasiszta Németország sem szorgalmazott, sőt 1944 nyaráig egyenesen ellentett: Németországnak a magyar uralkodó körökkel kialakult szövetségi kapcsolata a háború utolsó szakaszáig számukra kielégítően funkcionált.

Az 1919 után kialakult hatalmi konstrukció csak a német megszállás után — s akkor is csak fokozatosan — bomlott fel.

Az önálló Magyarország nemzetközi elhelyezkedése

Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása gyökeresen megváltoztatta Magyarországnak nemzetközi helyzetét, annál is inkább, mivel a Monarchia összeomlása maga is csak egyik, nem is a legfontosabb eseménye és jelzése volt annak az erősen új politikai rendnek, amely az első világháború vérvizatarából Európában kifejeződött.

A Monarchia felbomlása egy csapásra megoldotta az évszázados politikai problémát — mely csaknem úgy állt korábban a közvélemény külpolitikai horizontjában, mint a belpolitikai ellentétek tengelyében: — Magyarországnak Ausztriához való viszonyát. A közjogi probléma, mely évtizedeken keresztül oly sok végelethatalatlan tárgyaláson, bonyolult jogi szőrszálhasogatáson keresztül hatotta át a dualizmus politikai életét, s bizonyos értelemben betöltötte a külpolitika funkcióját, megszűnt. Egyidejűleg megszűnt az a helyzet, mely az önálló külpolitikát fölöslegessé vagy lehetetlenné tette, megszűnt az a helyzet, melyben a magyar uralkodó osztályok külpolitikai érdekei, amennyiben egybeestek a Habsburg-ház elképzeléseivel Európa vagy Európa egy részének sorsát formáló erővel, illetve igénnyel léphettek fel, megszűnt az a helyzet, mely a Duna-menti népek együttélésének formáit és kereteit bizonyos fokú magyar vezetéssel biztosította.

Az önálló magyar állam létrejötte semmiképp sem jelentette tehát valamilyen külpolitikai vonal kontinuitását. Ellenkezőleg, mind a gyökeresen megváltozott nemzetközi viszonyokban — az egységes kapitalista világ megszűnte —, mind a közvetlen délkelet-európai színtér módosulásában — bizonyos fokú hatalmi vákuum Európa e részében, rendkívül ingatag nemzetközi rendszer —, mind legközvetlenebb *külpolitikai feladataiban* — a védekező helyett a *támadó momentum* előtérbe kerülése most már elsősorban nem valami ellen, hanem valamiért küzdöttek — gyökeresen *új helyzettel* találta magát szemben.

Mindezek a tényezők, mondhatjuk kezdettől fogva, 25 éven keresztül végighúzódtak a Horthy-rendszer külpolitikáján.

1. Amíg a tőkés világ egysége fennállt — jóllehet a bel- és külpolitika ismert összefüggése akkor is érezthette hatását — az uralkodó osztályok kül- és belpolitikai érdekeinek esetleges szembekerülésére sokkal kevésbé nyílt mód. A külpolitikai eszközök és szövetségesek megválasztása ugyan természetesen korábban sem nélkülözötte az osztályszempontokat, a két világháború

között azonban ez a jelenség — s tegyük hozzá nemcsak Magyarországon, gondoljunk a 30-as évek angol békéltetési politikájára — állandósult, vagy legalábbis erősebbé vált, s az ellenforradalmi Magyarországon a forradalomtól, a baloldali erőktől való különösen erős félelem következtében különös élességgel került felszínre. Ebből következően a magyar külpolitika minden szovjetellenes akcióhoz készséggel csatlakozott, akkor is, ha az nem esett egybe semmiféle közvetlen külpolitikai célkitűzésével, s a Szovjetunióval való minden érintkezés-től, együttműködéstől elzárkózott, jóllehet ez erősíthette volna külpolitikai helyzetét s bizonyos támogatást nyújthatott volna egyes külpolitikai célkitűzései realizálásához. Ebben az értelemben a szovjetellenesség a magyar külpolitikai vonalvezetés egyik vezérmotívuma, jóllehet a konkrét külpolitikai lépésekben ez csak meghatározott időszakokban jelentkezik.

2. Középkelet-Európa térképének újjárendeződése a nemzetiségi viszonyokat általában a korábnál jobban szemelött tartó államalakulatokat hozott létre, s a korábban létező kis államokat jelentősen megerősítette részben területi, gazdasági s népességi gyarapodásuk révén, részben megszabadítva őket a Monarchia közvetlen külpolitikai s gazdasági nyomása alól. Ugyanakkor a létrejött, 7—15 millió lakost számláló kis országoknak be kellett illeszkedniük a háború után kialakult új nemzetközi rendbe. A Monarchia elsőprése ideig-óráig hatalmi vacuumot teremtett a Dunavölgyben, s a különböző nagyhatalmak részéről már 1919-től tudatos törekvés mutatkozott e vacuum kitöltésére. A nagyhatalmi befolyás *mérvét* mindenekelőtt az illető nagyhatalom politikai, gazdasági ereje, a délkelet-európai térségnek egész külpolitikájában betöltött szerepe határozza meg. Nyilván a gazdaságilag s politikailag gyengébb Olaszországtól való függés más, mint a hatalmas katonai s gazdasági erővel rendelkező s Délkelet-Európát első számú befolyási övezetként tekintő Németországtól, vagy a gazdaságilag más területeken érdekelt, a délkelet-európai befolyást elsősorban külpolitikai okokból forszírozó Franciaországtól való függés. Másrészt a külső erők befolyásának formáját meghatározta a versailles-i rendszer — ameddig érvényben volt —; biztosította a kis országok formai szuverenitását, s a függésnek közvetet-ebb, elsősorban pénzügyi, részben külpolitikai eszközeit tette lehetővé. Ugyanakkor az önállóság bizonyos formái fenntartása mellett, annak tartalmát eleve meghatározta a 20. század azon politikai és gazdasági tendenciája, mely főleg katonai és gazdasági okok következtében a nagyhatalmak döntő szerepét előtérbe állítja, s a világpolitikában a kis országokat az addiginál hátrányosabb helyzetbe hozza. Ha mindezek a tényezők valamennyi délkelet-európai ország külpolitikájában meghatározó erővel érvényesülhettek, úgy mindinkább hatottak a magyar külpolitikára. Egyrészt, mint vesztes ország, Magyarország éveken át eleve korlátozott szuverenitással rendelkezett, másrészt mivel külpolitikája kizárólag egyetlenegy pontra, a trianoni szerződés teljes revíziójára összpontosult, Magyarország a többi kis országnál általában kevésbé tudott élni a nagyhatalmak közti lavírozás lehetőségével (csak addig, amíg nem folytatott aktív külpolitikát), mivel bel- és külpolitikai meghatározottságából következően csak a Versailles-ellenes erők szövetségese lehetett.

Ugyanakkor a nagyhatalmaktól való függés nem jelentette az önálló külpolitikai érdek érvényesítésére való törekvés hiányát. A 20-as évek elején a békeszerződés, a háború alatt a német hatalmi nyomás miatt a külpolitikai szuverenitás korlátozására, de nem megszűnésére került sor. A külpolitikai önállóság teljes hiányát csak a német megszállás idején konstatálhatjuk.

3. Az előbbi két szempont a magyar külpolitika kereteit, formáit hatá-

rozta meg, bizonyos fokig osztálytartalmát tükrözte; aligha kétséges viszont, hogy e külpolitika lényegét s célját a trianoni békeszerződés, illetve annak teljes revíziójára való törekvés szabta meg. Nyilván a trianoni békeszerződés szerepének a magyar külpolitika formálódására gyakorolt hatásának vizsgálatánál néhány speciális problémát kell figyelembe vennünk:

a) a trianoni békeszerződés nem csupán egyszerűen az imperialista békeszerződés része, hanem annak különösen súlyos igazságtalansága. Minden vitás kérdés Magyarország kárára oldódott meg — Soprontól eltekintve —; az ország saját etnikumú lakosságának közel egyharmada kerül más államokhoz, ami egyedülálló Európában. Mindennek következtében Magyarország a Duna-völgye terület és lélekszám tekintetében egyik legkisebb, katonai és gazdasági szempontból a legebezhetőbb országgá vált.

b) A trianoni békeszerződés igazságtalanságai s a szomszéd országokban élő magyar kisebbség problémái elsősorban csak ürügyet jelentettek, eszközt alkottak a magyar uralkodó osztályok kezében, hogy külpolitikájuk belső bázisát erősítsék. Valójában az általuk célul tűzött alternatíva, a teljes revízió, a régi Nagy-Magyarország visszaállításának gondolata az adott korszakban ugyanolyan igazságtalan, sérelmes, a történeti fejlődéssel szemben álló programot jelentett.

c) A trianoni békeszerződés revíziója távolról sem csupán az uralkodó osztályok ügye volt. Mint igazságtalan, imperialista béke, a trianoni békeszerződés a soknemzetiségű Magyarország történetileg megérelelődött szétesési folyamatát a tömegek szemében a győztes hatalmak Magyarországra kényszerített igazságtalan hatalmi intézkedésének tüntette fel. A trianoni béke igazságtalanságait az uralkodó osztályok sajtója, oktatása stb. messzemenően megerősítette a dolgozó tömegek körében, s nem kétséges, hogy erős revizionista hangulatot is kialakított. Ez újabb alkalmat adott az uralkodó osztályok számára, hogy az 1918 előtti Magyarország visszaállítására irányuló reakciós imperialista törekvéseiket összevegyítsék a tömegek körében élő ösztönös vagy mesterségesen erősített tiltakozással a trianoni béke területi igazságtalanságai ellen. Volt nemzeti elkeseredés a trianoni béke miatt, de ez a nemzeti elkeseredés — mivel a Tanácsköztársaság leverése megvonta a tényleges nemzeti felszabadulás lehetőségét — az adott időpontban reakciós befolyás alá került, s a magyar nagyhatalmi ábránd, a Dunavölgyi vezető szerep imperialista célkitűzésének agresszív eszközévé vált.

A nemzeti elkeseredés és az események menetének egyoldalú interpretálása következtében Trianon problémája meghatározott, nem elhanyagolható funkciót tölt be a rendszer megerősítésében. Szerepe nem csupán a külpolitikai, de a belpolitikai egység — reakciós vezetésű egység — megszilárdítása, az egész társadalom, vagy a társadalom többsége gondolkodásmódjában az agresszív nacionalizmus előtérbe állítása, nagyhatalmi illúziók, Duna-völgyi vezető szerepre törekvés felélesztése, a militarizáló, faszáló tendenciák segítése.

d) Volt-e Magyarországnak külpolitikai alternatívája? Volt-e szükség-szerűség — akár földrajzi, akár történelmi — a magyar uralkodó osztályok politikájának alakításában a két világháború között? Ez volt-e az egyetlen lehetséges külpolitika az adott időszakban? Vajon a magyar kormányok az igazságtalan trianoni béke felszámolására törekedve tettek-e tényleges kísérletet a középkelet-európai problémák rendezésére? Szükségszerű volt-e, hogy ellenséges, államoktól körülvéve, Magyarország Németország oldalára kerüljön?

Kétségtelen, voltak olyan objektív faktorok, melyekkel bármiféle korabeli magyar külpolitikának számot kellett volna vetnie. De a külpolitikai vonal-

vezetés bizonyos szükségszerűsége elsősorban a belpolitikában rejlett; az ellenforradalmi rendszer politikai rendszerének szerkezetében, hatalmi viszonyaiban, uralkodó osztályának jellegében, tehát a Horthy-rendszerben. Ez nem jelenti, hogy akár egy polgári demokratikus kormány, mely nem nagyhatalmi ábrándokat, a „mindent vissza” lázalmát kergeti, hanem valóban a dunavölgyi problémák rendezésére törekszik, ne folytathatott volna más külpolitikát nagyobb credmény eshetőségével. A szomszéd országokkal való megyegezés nem volt teljesen kizárva, s egy alapjában más hozzáállást, még a határok bizonyos korrekciójának a lehetőségét sem zárta volna ki teljesen. A külpolitika és belpolitika összefüggése itt teljesen adekvát. A külpolitikát, ismét a belpolitikai rendszerből következően, szűk hatalmi csoport csinálta; az ellen-erők, amelyek befolyásolhatták volna a külpolitika vonalát, ki voltak rekesztve a politikai életből; szavukat — ha egyáltalán — csak elfojtottan hallathatták, sőt, mintegy legalitásuk egyik feltétele volt, hogy külpolitikailag nem formálnak ellenkező vonalat, — még akkor sem, ha képesek lettek volna különbséget tenni a dualista soknemzetiségű Magyarország felbomlásának történelmi szükségszerűsége és az igazságtalanul elszakított területek ténye között. Más külpolitikát csak más hatalmi rendszer folytathatott volna.

A magyar külpolitika tehát kimondottan a dunavölgyi demokratikus rendezést kizáró, akadályozó funkciót töltött be, s ugyanakkor minden eszközt jogosnak s elfogadhatónak tartott revíziós célja érdekében (ebből is adódott olykor erősen kalandor jellege). Külpolitikai koncepciója (éppen a „mindent vissza” miatt) csak gyökeres új nemzetközi konstellációban volt végrehajtható, új nemzetközi konstelláció pedig csak háború útján volt végső soron megteremtethető. A magyar külpolitikát tehát súlyos felelősség terheli a 30-as évek dunavölgyi problémájáért, a német behatolás — melynek később maga is áldozatává válik — elősegítéséért, mégis egyoldalú lenne a külpolitikai képben a csehszlovák, román s a jugoszláv külpolitikát a magyar külpolitika demokratikus alternatívát nyújtó ellenpólusaként feltüntetni. Igaz, hogy főleg Csehszlovákiában — ahol a szélesebb demokratizmus következményeként a külpolitika sem válhatott egy szűk hatalmi csoport monopóliumává — merültek fel olykor halvány, megbékélést sugalló tervek, egészében azonban a kisantant status quo-n alapuló külpolitikája egy igazságtalan béke területrendezésén s elvein nyugszik, annak gyümölcseit akarja élvezni, még ha a 30-as években olykor objektív németellenes vonala néha más aspektust is ad ennek a külpolitikának. Helytelen lenne a dunavölgyi problémák rendezetlenségéért kizárólag Magyarországot vagy a nagyhatalmakat hibáztatni.

Ha a náci német imperializmus brutalitása és bizonyos magyar törekvésekkel való szembenállása akárcsak taktikai elhallgatásának hiánya némi óvatosságot, s olykor-olykor ellenpontokat, taktikai lavirozásokat eredményezett is a magyar külpolitikában, — aminek érvényesülése szinte valamennyi magyar kormány külpolitikájában a németektől való eltávolodás, más szövetségi rendszer kiépítése révén ellensúlyok szerzése kísérletében mutatkozott, de végül a revízió miatt elsősorban mindig kudarcra ítéltetett, s végül valamennyi kormánynál a korábbinál erősebb német függéshez vezetett — egész vonalvezetésében ez a külpolitika nem elsősorban taktikai ügyetlensége, hanem egész koncepciója folytán jutott el szükségszerűen a 30-as évek második felében a fasiszta Németországgal való mind szorosabb szövetséghez, mind teljesebb együttműködéshez.

A magyar külpolitika német orientációja s ennek hatása az ország életére, közvéleményére, a második világháború időszakának nemzetközi arénájában

ugyanakkor nem nélkülöz néhány olyan sajátosságot, melyek nélkül aligha érhetnők meg, ábrázolhatnánk helyesen azt a folyamatot, melynek során Magyarország e szövetség keretében esatlóssá és megszállt országgá vált.

Egyetlen más ország sem volt a korabeli Európában, mely külpolitikai célkitűzéseiben ennyire egyértelműen s kezdettől fogva objektíve csak Németországra támaszkodott, még ha ez Németország belső és nemzetközi helyzete miatt eleinte nem is mutatkozott meg, s a fasiszta Olaszországon kívül nem volt más olyan ország Európában, ahol a németekkel való együttműködés lényeges belpolitikai fordulat nélkül történt volna.

Ez a két tényező meghatározta a háború alatti német—magyar viszonyt; a magyar uralkodó osztályok, s amennyiben az uralkodó osztályok külpolitikai céljaikat nemcsak feltűntették nemzeti céloknak, de a lakosság jelentős többségében ezt a hiedelmet fenn is tudták tartani, a kispolgárság, parasztság, munkásság jelentős körei nem erőszakolt, tisztán a megváltozott hatalmi helyzetből származó kényszerű szövetséggként értékelték a náci Németországgal való együttműködést, hanem mintegy természetes szövetségesként. Talán a szlovák, talán a horvát nacionalizmuson kívül egyetlen más nacionalizmus sem volt Európában, mely képes lett volna ideig-óráig annyira a német terjeszkedés haszonélvezőjévé válni, mint a magyar. De német—magyar sorsközösség és szövetség gondolata hosszú ideig azért sem tűnik idegennek a magyar nemzeti céloktól, mivel Németország sem törekedett arra, hogy ezt a szövetségi viszonyt formailag alárendeltséggé változtassa. Nemcsak arra gondolunk, hogy nem törekedett lényeges belső hatalmi változásra s a szélső jobboldalt legfeljebb a nyomás eszközeként, tartalékként használta, de arra is, hogy nem zárta le *teljesen* 1941-ig például a magyar külpolitika mozgáshetőségeit; a diplomáciai, katonai, gazdasági nyomás mindig a magyar érdekesség megcsillantásával ment együtt, és sohasem öltött nyílt brutális formákat, a belpolitikai területre csak közvetve terjedt ki.

Így a nemzeti függetlenség gondolata Magyarországon kevésbé volt közvetlenül németellenesen felhasználható, az uralkodó osztály németellenes körei például éveken át fontosabbnak tartották a német támogatás által elérhető külpolitikai eredményeket, — a tömegekben pedig kevésbé közvetlenül formálódott ki a történelmi tapasztalat, mely ezt meggyőződéssé érlelte volna. A látszatvilágban, 1941-ig, a revíziót, a területi gyarapodást, a nemzeti felemelkedés látszólagos útját jelentette a német szövetség, s viszonylag szűk meggyőződéses antifasiszta réteg ismerte csak fel, hogy Magyarország olyan útra lépett, melynek során azt is elvesztheti, ami Trianon után megmaradt: a nemzeti szuverenitást.

A háború első szakaszában tehát nem esupán az addigi külpolitika szerves kontinuitásaként tart a magyar—német szövetség, de eredményes, végső soron hasznosnak tűnő szövetséggként; a magyar külpolitika zsákutcája csak 1942 után bontakozik ki, midőn bizonyossá válik, hogy a németek elvesztik a háborút. Ha az egész Horthy-rendszer időszakára áll, hogy a rendszer jellege különös erősséggel határozta meg a külpolitikát, úgy éppen a háború második szakaszában tapasztalható: a belpolitikai meghatározottság miként bénítja meg a külpolitikát. A külpolitika taktikai feladata a háborúból való kiugrás előkészítése és politikai biztosítása lenne, de mivel 25 éven keresztül a magyar külpolitika az európai rend felborítására épült, ennek a felismerésnek végrehajtásához gyökeresen új külpolitikai koncepció, a revízió más szemlélete lenne szükséges. Ez az új külpolitikai koncepció viszont belpolitikai okokból sem lehetséges. Egy új Duna-völgybe való beilleszkedésre a Horthy-rendszer alkalmatlan. A

külpolitika tehát zsákutcába került, mivel a németek oldalán való megmaradás a rendszer és az ország pusztulásához vezethetett, de a kiválás is a rendszer bukását követelte. A magyar külpolitika viszont a rendszer érdekeit azonosította az ország érdekével, ezért nem tud döntésre jutni, ezért várja passzívan s egyezik bele ellenállás nélkül a német megszállásba; különösen azért, mivel a német megszállás némileg még 1944 októberéig is különbözik más európai országok német megszállásától, amennyiben a kormánynak és a közigazgatásnak továbbra is bizonyos belső tevékenységi lehetőséget, belpolitikai mozgásszabadságot biztosítanak.

A politikai-ideológiai áramlatok néhány új vonása

Az összetorlódott gazdasági, nemzetközi, társadalmi ellentmondások, párosulva a magyar társadalom legreakciósabb rétegeinek előtérbe kerülésével, különlegesen súlyos feltételeket teremtettek az ország haladó erői és irányzatai számára. Annál is inkább, mert mindezek a körülmények nem egyszerűen mint külső tényezők álltak szemben a progresszív kiutat kereső erővel, hanem azok arculatát, belső kötöttségeit is meszemenően meghatározták.

A két világháború közötti korszaknak általában jellemzője — mind a polgári rendszert védelmezők, mind az azt tagadók táborában — a kiútkeresés, a korszak kiélezett ellentmondásai közötti eligazodás útjainak-módjainak és eszközeinek, a társadalmi-politikai hatékonyság lehetőségeinek a kutatása az új körülmények között. A történeti folyamatok felgyorsulása, amely a külső és belső erőviszonyok gyors változásaiban, éles fordulataiban jutott kifejezésre, ugyanakkor a korábbinál sokkal kiélezetebben hozta felszínre a különböző régiók és országok fejlődését meghatározó alapkérdéseket, — így azoknak a korlátoknak és torzulásoknak a politikai-ideológiai következményeit is, amelyek Középkelet-Európa újkori fejlődését jellemezték. Magyarországon ezek a tendenciák — mint az eddigiekben láttuk — még speciális új tehertételekkel is bővültek.

Az 1930-as évekig a fő politikai-ideológiai áramlatok — bár már megjelentek a korszak új, később jelentőssé váló irányzatai — Európa-szerte nagyjából még a háború előtti irányzatok „korszerűsített” változatai; Középkelet-Európa több országában csekének (így a régi típusú liberális-demokratikus áramlatoknak) átmeneti megerősödése is megfigyelhető. Magyarországon azonban a reakciós fordulat, s így a politikai-ideológiai áramlatok reakciós irányú átrendeződése természetesen már 1919 után erőteljesebb volt, mint a többi középkelet-európai országban. Az átrendeződést elősegítette az a körülmény, hogy a Monarchia felbomlásával kiiktatódott a különböző politikai-ideológiai áramlatokat összemosó, kiformalódásukat akadályozó közjogi kérdés. Ennek következményeként, a már 1918 előtt kialakult, de a közjogi kérdésben pro vagy kontra újra és újra egyesült irányzatok most már határozottabb, világosabb körvonalakban jelentkeztek.

A konszolidáció nyomán uralkodó politikai irányzat két fő áramlat ötvözetéből alakult ki: egyrészt a régi uralkodó osztályok által képviselt ellenforradalmi-nacionalista konzervativizmusból, amely most már az éles antiliberalizmus jegyében lépett fel a vezető rétegek korábbi — széttagolt, — (48-as ill. 67-es, agrárius ill. liberális) politikai áramlatainak egyesítése érdekében. Másrészt a századforduló utáni „harcos” új-konzervativizmus, valamint a függetlenségi nacionalizmus jobboldali elágazásából már 1918 előtt kiformalódó, a háború alatt az európai prefasiszta irányzatok ideológiai elemeivel telítődő, a szélsőjobboldali

„harmadik erő” által kitermelt, s az ellenforradalmi konzervativizmussal sok ponton érintkező fajvédő-nacionalista áramlatból. A kurzus — széles körökre ható — politikai-ideológiai arculatán elsősorban a fajvédő-nacionalista áramlat jegyei voltak az uralkodóak, s maradtak, halványabb körvonalakkal, az ellenforradalmi konszolidáció időszakában is.

Az 1919-es éles fordulat ellenére, ebben az időszakban a reakció és a haladás erői még többé-kevésbé a „hagyományos” jobb- és baloldaliság keretében álltak szemben egymással. A viszonyok megváltozása nagyobbrészt a demokratikus és legális szocialista irányzatok pozíciójának igen erős meggyengülésében, elbizonytalanodásában, az ellenforradalmi rendszer által megszabott keretekbe való beilleszkedésében, valamint új elemként éles szovjet- és kommunista-ellenességben jutott kifejezésre.

A polgári demokratizmusnak Magyarországon — a modern polgári rétegek gyengesége és társadalmi elszigeteltsége következtében — nagyobb súlyt 1918 előtt is jórészt csak a szocialista munkásmozgalommal való kapcsolatai adtak. 1919 után e kapcsolatok felbomlása, társadalmi bázisuk összeszűkülése és defenzívába szorulása teljesen elerőtlenítette a polgári demokratikus-liberális irányzatokat. Egyúttal arra vezetett, hogy — szakítva a forradalmakban „kompromittált” radikalizmussal — többségük politikai arculatán a konzervatív liberalizmus vonásai erősödtek meg, emellett az antikommunizmus és a nacionalista revizionizmus vonalán az ellenforradalmi rendszerhez is idomultak. A kurzus körülményei között természetesen így is sok régi polgári és humanista érték védői voltak; politikai hatóerejük azonban nemigen terjedt túl a védekezésbe szorított, nagyobbrészt zsidó városi közép- és kispolgárság érdekeinek defenzív képviselőitén.

A szociáldemokrata munkásmozgalom visszaszorult, s ugyanakkor módosult helye a politikai élet új spektrumában. A forradalmak s az 1919 utáni nemzetközi erőviszonyok hatására, a rendszer legbaloldalibb és legjelentősebb legális ellenzékéeként — a régi uralmi szisztéma „modernizálódásának” a csenevész bizonyítékául — parlamenti párttá vált. Fő politikai súlyát az adta, hogy továbbra is ő tömörítette a magyar progresszió egyetlen nagy, jórészt érintetlenül maradt tömegerejét, a szervezett munkásságot. De a szociáldemokrácia pozicionális súlya alapvetően megváltozott: fölfelé ívelő, dinamikus mozgalmából elszigetelődő, visszaszoruló mozgalmammá változott. Ebben — az ellenforradalmi terror és nyomás, valamint egyéb tényezők, így a munkásosztály összetételének változásai mellett — nagy szerepet játszott a szociáldemokrácia politikai arculata: a párt politikáját megszabó vezető réteg most már éles szovjet- és kommunista-ellenességgel kiegészülő, s a radikális baloldali elemektől „megtisztított”, de továbbra is hagyományos politikai-ideológiai fegyverzetét párosította az 1918 előttinél jóval megalkívóbb reformista gyakorlattal.

A legális baloldal politikai-ideológiai elszíntelenedésével és konzervativizmusával egy, a 19-es forradalom hagyatékát töretlenül őrző, munkás- és forradalmi értelmiségi kisebbségre támaszkodó, halálra üldözött, az 1919-es problematikában azonban jórészt megmerevedett, a szűkkörű elzártágból csak esetenként kitörni képes „szélsőbaloldali” kommunista irányzat állott szemben.

A gazdasági válság talaján, a föllendülő népmozgalmakból is erőt merítő baloldal átmeneti térnyerése, majd visszafojtása után, a 30-as évek elején a politikai-ideológiai áramlatok újabb nagyarányú erjedése és átrendeződése indult meg. Az új nemzetközi politikai erőviszonyok, a fasizmus térhódítása, győzelme Németországban, az új nacionalista hullám, a baloldal közép-európai

veresége, a baloldali alternatívának, mint politikailag hatékony erőnek a gyengülése (melyben a 30-as évek közepétől szerepet játszott a szovjet rendszer nehézségeinek és belső torzulásainak a hatása is), — nemcsak a jobb- és szélsőjobb-oldali áramlatok nagy térhódítását, hanem több vonatkozásban a jobb- és baloldal hagyományos frontjainak összezavarodását eredményezték.

Ebben a legdőntőbb szerepe a nacionalizmusnak volt. Nemzetközi és ezzel összefüggő főbb belső vonatkozásaira már utaltunk. Ahogy a dualizmus korában a magyar birodalmi integritás és a Monarchiához való viszony, úgy 1919 után általában, a 30-as évektől különösképpen a területi revízió eszméje vált nemcsak az ellenforradalmi osztályok, de jelentős dolgozó rétegek politikai-ideológiai orientációjának irányítójává is. A nacionalizmus tömeghatását, miut láttuk, mindenekelőtt az a körülmény magyarázza, hogy a nemzeti sérelmek elleni küzdelem ügye az ellenforradalmi erők kezébe ment át, s ott egybeemosódott ezeknek az erőknek a régi magyar birodalom visszaállítására irányuló imperialista törekvéscivel.

Nem teljes azonban a kép, ha nem hívjuk fel a figyelmet azokra a további módosulásokra, amelyek 1919 után, méginkább a 30-as években, a magyar nacionalizmuson végbementek. Mint már korábban rámutattunk, a késő dualizmuskori Magyarországon a demokrácia és a szocializmus eszmeköre a nacionalizmustól éles elkülönülésben fejlődött, — jóllehet a paraszti és kispolgári rétegekben a nacionalizmus (s ez általános kelet-európai jelenség) ekkor is burka volt. a legtöbbször tisztázatlanul és retrográd mozzanatokkal keveredve, demokratikus és szociális törekvéseknek is. A demokratikus és szocialista irányzatok, miután megerősödtek, az 1910-es években az ellenzéki nacionalizmus egyes áramlatait is kezdték a maguk vonzási köréhez közelíteni. Ezzel — ha korlátozottan és belső ellentmondásoktól nem is mentesen — Magyarországon hosszú idő után először, megindult a demokrácia, szociális gondolat és nemzeti-függetlenségi eszme baloldali, progresszív ötvözetének a kialakulása. Ez a folyamat 1919-ben, az új, közvetlen proletár-világforradalmi perspektíva alapján, háttérbe szorult, illetve mint korszerűtlen, lekerült a napirendről, 1919 után viszont megbomlott és elemeire esett szét. Ugyanakkor azonban reakciós vezetés alatt megindult, pontosabban: régi elemekre építve, de a korábbinál szélesebb alapon folytatódott, s a 30-as években megerősödött egy ellenkező irányú folyamat: a három eszme kör retrográd, egészségtelen ötvözetének az „újraépülése”; a szociális gondolatnak, sőt torz formában (a „nemzeti” osztályokhoz és rétegekhez tartozók egyenlőség-tudatának formájában) az elfojtott vagy fejletlen demokratizmus igényének is, a nacionalizmus alá rendelődése. Mivel a szegényparasztságot, a munkásságot, valamint a középrétegeket eltöltő, egyre nagyobb szociális feszítőerők olyan körülmények között kerestek — a korábbinál sokkal követelőbbre — érvényesülési formát, amikor egészséges politikai-ideológiai kifejeződésük elé súlyos gátak tornyosultak, — ezek a feszítőerők, a történeti feltételek által elősegítve, a legkönyebben a nacionalizmus irányába terelődtek. Ezzel a nacionalizmus a korábbinál sokkal erőteljesebben vált keretév, burkává, sajátos ébrentartójává s fasiszta eltorzítójává és retrográd levezetőjévé is, igen különböző szociális törekvéseknek; egyik ágaként alakult ki a nacionalizmusnak az a szélsőjobboldali-radikális formája, amely, magába olvasztva az olasz ill. német fasiszmus számos elemét, most már a középrétegeken túl az elnyomott, kizsákmányolt osztályok tömegeibe is behatolhatott. De nemcsak erről volt szó: ebben a helyzetben veszélyes érintkezési pontok jöttek vagy jöhettek létre fasiszmus, kiutat kereső nacionalista reformirányzatok, harmadik utas áramlatok, népi-nacionalista radikalizmus között is.

A magyar nacionalizmus arculatán végbenment s a fentiekkel szorosan összefüggő, további módosulás: a területi revízió mellett az antiszemitizmusnak, mint e nacionalizmus másik fő integráns elemének az előtérbe nyomulása. Már volt szó azokról a körülményekről, amelyek a zsidókérdést korábban is — túl annak szociális oldalán — nemzeti problémává változtatták. Ez a Középkelet-Európában kisebb-nagyobb mértékben mindenütt megfigyelhető jelenség Magyarországon különösképpen éles formákban jelentkezett; ebben, mint láttuk, összefüggésben a modern kapitalizmus kialakulásának sajátosságaival, a zsidóság s főleg a zsidó polgárság — kelet-európai viszonylatban is kiemelkedő — magas aránya mellett, a lesüllyedő, de az állami-társadalmi pozíciókban lábát megvető régi magyar úri középosztály arculata játszott döntő szerepet. Az 1919 utáni helyzet azonban új elemeket vitt a zsidókérdés korábbi problematikájába.

Az ellenforradalom a magyar társadalom azon retrográd tényezőinek a nagy erőgyarapodását s társadalmi befolyásának növekedését jelentette, amelyek már korábban is az antiszemitizmus legagresszívabb (s a nacionalizmussal leginkább összekapcsolt) formáinak hordozói voltak. S ha az ellenforradalom első évtizedének külső-belső erőviszonyai nem is, a 30-as évek már mint reális lehetőséget vetettek fel a magyar középosztály két, egymástól eltérő úton fejlődött rétege között régóta feszülő ellentéteknek a zsidó polgárság és értelmiségiek rovására való „megoldását” — ez utóbbiak kiszorítása, a polgári-értelmiségi pozíciók gyökeres újra-elosztása útján.

A polgárság és értelmiség ez elődsí-fasiszta úton való „nemzetivé” tételéhez a benne érdekelt szélső-reakciós körök a korábbinál sokkal szélesebb társadalmi réteket voltak képesek befolyásolni és aktivizálni is. Ebben az egészséges úton kibontakozni kevésbé tudó paraszti, sőt proletár antikapitalizmus erősödése mellett, nagy szerepet játszottak az adott talajon felemelkedésükben vagy fejlődési lehetőségeikben gátolt szélesebb kispolgári-értelmiségi rétegek körében felhalmozódó feszítőerők is. Annál is inkább, mert az antiszemita demagógia részben a kispolgárság előtt is mint reálisan megvalósítható — s hatásában különösképpen torzító és korrumpáló — „újraelosztás” ígérete jelent meg.

Az antiszemitizmus újabb politikai-ideológiai elemekkel is bővült: egyrészt 1918—19 hamis interpretálásával, másrészt a fasiszta-fajelméleti hatások megerősödésével. Ami az elsőt illeti, az úri-középosztályi szélsőjobboldalnak, de a régi vezető osztályok nagyrésztének a tudatában — és demagógiájában is 1918—19 a „nemzetietlen” osztályok (a munkásosztály, de mindenekelőtt a zsidó polgárság és értelmiség) hatalmi kísérleteként jelent meg; ezt a széles körben elterjedő, torz nézetet a baloldali mozgalmak értelmiségi rétegének továbbra is többé-kevésbé erős zsidó összetétele is alátámasztotta. A nemzeti illetve nemzetietlen osztályokról szóló hamis tudati tükröződésen korszakunkban azonban jelentős módosulás ment végbe: előrehaladt a munkásosztálynak a magyar nacionalista társadalmi tudatba való „beemelése”. Az a felfogás, amely a munkásságot a nemzettestől idegen alakulatnak tekintette, a munkásosztály eredetéből fakadó, korai összetételére jellemző vonások háttérbeszorulásával — már elveszítette fő érveit; hogy 1919 után is fennmaradhatott, az az 1918—19-es forradalmak hatásával, valamint azzal magyarázható, hogy az uralkodó osztályok a munkásosztályt — mint a szocializmustól elválaszthatatlannak tartott erőt — továbbra is minél teljesebb társadalmi elzártságba igyekeztek szorítani. A 30-as évektől kezdve azonban, miután bebizonyosodott: a munkásság jelentős rétegei elválaszthatók a baloldali irányzatoktól, ez a helyzet tudati síkon is oldódni kezdett. Súlyos tehertétel volt viszont az a körülmény, hogy a munkásság nemzeti osztály-

nak való elismerését nagymértékben szélsőjobboldali-fasiszta irányzatok közvetítették. Az ellenforradalmi nacionalista tudatban tehát lényegében egyetlen „nemzetietlen” réteg maradt: a kapitalizmussal azonosított zsidóság, amelynek asszimilációja nemcsak hogy megrekedt, hanem — a diszkrimináció tudati-érzelmi, később törvényekkel rögzített válaszfalainak emelkedésével — végső kifejtésében a zsidóságnak a nemzeti társadalomból való kirekesztésére vezetett.

Az időszak alapkövetelménye: a baloldal politikai-ideológiai megújítása. Ez a fasiszmus elleni küzdelem konkrét, égető szükségleteiből indulhatott csak ki, és tartalmaznia kellett a magyar progresszió korábbi korlátjainak és gyengeségeinek a feloldását is: belső vonatkozásban demokrácia, szociális átalakulás és nemzeti eszme új tartalmú egyesítését; külső vonatkozásban a középkelet-európai — immár önálló államokba szerveződött — népek összefogásának, az összefogás útjainak a tisztázását. E nagy feladat megoldásának a lehetőségei — ha a fasiszmus térhódításához képest időben jelentős késéssel is — a 30-as évek közepétől kezdenek kirajzolódni.

Az 1920-as évek végén, a 30-as évek elején meginduló politikai-ideológiai erjedés és újabb átrendeződés, mint láttuk, fő vonalában jobb- és szélsőjobboldali irányba mutatott. De ez az időszak egyúttal a régi életképes progresszív irányzatok megújulási törekvéseinek és új irányzatok megjelenésének a kezdő ideje is. Az új irányzatok közül politikai súlyban és hatóerőben a legjelentősebb a módosbirtokos parasztság demokratikus irányú mozgalma volt, amely később a régi városi demokratizmustól függetlenül létrejövő újabb polgári értelmiségi csoportokat is magához vonzotta. Módosbirtokos paraszti és polgári-értelmiségi pártként való önállósodása azonban még mindig lassú folyamat; csak a korszak legvégén és akkor is csak részlegesen volt képes elszakítani azokat a (főleg nacionalista, agrárius és antiszocialista) kötelekeket, amelyek őt az ellenforradalmi rendszerhez fűzték.

Ha közvetlen politikai hatóerőben nem is, de ideológiai-politikai szempontból figyelemreméltó a különböző színezetű, gyakran egyszerre progresszív-útkereső és szélsőjobboldali kötöttségű, vegyes összetételű, nacionalista indítású reformmozgalomnak a megjelenése. Ezek az irányzatok, annak ellenére, hogy törekvéseikben összemosódtak — s nagyrészt összemosódva is maradtak — a szélsőjobboldal fasiszta jellegű „reform”-mozgalnával, a reakciós magyar középosztályi ideológia válságának és bomlásának tükrözői.

Sokkal nagyobb jelentőségű a népies irányzat jelentkezése. A népiesség két áramlat ellenkező irányú mozgásából alakult ki: a fentebb említett, nacionalista reformirányzatoknak az ellenforradalmi-fajvédő vonalból kiábránduló, s attól progresszív irányban elkülönülő ága találkozott benne a városi radikalizmustól és a szocialista munkásmozgalomtól eltávolodó népi (főleg paraszti) értelmiségiek útkeresésével. A népies irányzat történelmi jelentőségét elsősorban abban látjuk, hogy megtörte azt a régi kettősséget, amely egyrészt egy fővonalában retrográd ideológiai arekulatú magyar középosztályi értelmiség, másrészt és ezzel szemben egy elszigetelt városi radikális és szocialista értelmiség létében fejeződött ki. A népies mozgalom balszárnya és centruma, levonva a szélsőjobboldali reform-irányzathoz való 1935-ös közeledése tanulságait, politikai irányzattá kezdett szerveződni, s a kommunista mozgalommal létrejött szoros kapcsolatainak hatására, eljutott egy alapvonalában progresszív demokratikus-nemzeti program körvonalainak a fölvetéséig. Az újabb fasiszta nyomás, a progresszív tábor megosztó tényezőik hatására azonban e vonal megtört, s különböző irányzataiban különböző mértékben megerősödtek azok az ideológiai tisztázatlanságok,

amelyektől az egész áramlat kezdettől fogva nem volt mentes. Ennek fő oka, megítélésünk szerint, az volt, hogy — bár a nacionalizmust lényegesen új, népi-radikális tartalommal igekezett, sok eredménnyel, megtölteni — a népies irányzat ideológiájának fő rendező gondolatköre a nemzeti-nacionalista eszme maradt, s így nem tudta radikálisan elszakítani az őt a középosztályi nacionalizmussal összekötő szálat. Ennek következtében demokratizmus-konceptiója is korlátozott, bizonytalan (egyes csoportjaiban kifejezetten eltorzult) maradt.

Megújulási folyamat indult meg a munkásmozgalomban is. Ez a szociáldemokrácia arculatán is jelentős, részleges változásokat eredményezett; a kommunista mozgalomban — ami a politikai ideológiát illeti — mélyrehatóbb, s az egész baloldali megújulása szempontjából döntő jelentőségű. Ennek a nagy fordulatnak, nemzetközi és hazai összetevőinek az elemzése nem feladata áttekintésünknek. Csupán arra utalunk, hogy a Komintern VII. Kongresszusa szellemében átforgató kommunista politikai koncepció tartalmazta az új baloldali alternatíva legfontosabb elemeit, elsősorban a demokráciához (ezen belül főleg a radikális paraszt-demokráciához) és a nemzeti kérdéshez való viszony újraértékelését. Az új baloldali koncepció a szociális átalakulás, a demokrácia és a nemzeti eszme új, korszerű, progresszív ötvözetét, egy radikális, antifasiszta, népi demokratikus alternatíva kialakítását tartalmazta.

Az antifasiszta erőik szerveződése azonban súlyos megtorpanásokon, visszahátrépteléseken keresztül haladt előre. Ennek igen sok, egymással összefonódott kül- és belpolitikai s ideológiai oka és magyarázata van, amelyek közül csupán néhányat kívánunk hangsúlyozni.

1. Az ellenforradalmi diktatúra léte; a 30-as évek végére s a háború első szakaszára döntően jellemző szélsőjobboldali-fasiszta nyomás, s az így kialakult általános légkör, amelynek retrográd elemei 1919 óta különösképpen halmozódtak.

2. A magyar reakciós nacionalizmussal szinte elválaszthatatlan összefonódott nemzeti probléma. Ennek egyik vetülete az a már jelzett tragikus körülmény, hogy a magyar nacionalizmusban „integrálódott” két elem: a nemzeti sérelmek keltette jogos nemzeti elégedetlenség, s a reakciós nacionalista áramlat szétválásához a körülmények igen kedvezőtlenek voltak; a nemzeti sérelmek ügye ilyen viszonyok között igen nehezen terelődhetett a racionális politikai megfontolások útjára; ez végeredményben arra vezetett, hogy a magyar nacionalizmus fő vonalában az antifasizmus ellen ható erő maradt. A nacionalizmus e retrográd irányú fővonala mellett csak megkésve bontakozott ki s csak a háború utolsó szakaszában kezdett erősödni a németellenes nemzeti függetlenségi irányzat. A másik vetület: a nacionalizmus — elsősorban a fentiekkel, de más elemekkel is, így az antiszemizmussal összefüggésben — a tényleges vagy lehetséges progresszív tábor is megosztó erőként szerepelt (népies — urbánus ellentét).

3. Az antifasiszta-szocialista tábor belső ellentétei, mindenekelőtt a baloldalon is továbbélő, s álláspontjához a 30-as években s 1939-ben újabb érveket merítő szovjet- és kommunista-ellenesség. Ezen kívül az „urbánus” radikális baloldalnak a korábbi korszakba nyúló, részben továbbra is érvényesülő kötöttségei, s ezeknek a széles értelmiségi-kispolgári, paraszti, sőt az elmaradott új proletárrétegekben is megmeredett tükröződései; különösképpen ez irányzatoknak — s a 30-as évekig doktriner alapon álló kommunista irányzatnak is — közömbössége a nemzeti kérdésben, illetve dogmatikus internacionalizmusa. Elsősorban azonban e tábor vezető rétegének — összetételével is összefüggő — elzártsága, amely súlyosan akadályozta társadalmi hatékonyságának kiszélesítését.

Az antifasiszta tábor Magyarországon időben elkésve szerveződött, s politikai ereje korlátozott maradt. Azt a nagy ellentmondást, amely egyfelől a magyar társadalom tényleges szociális szerkezte, másfelől politikai-tudati arculata között feszült, 1944-ig csak részlegesen sikerült feloldani. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy lebecsüljük az antifasiszta ellenállás, a haladó erők és útkeresők teljesítményét, — sőt: véleményünk szerint történetírásunk még mindig nem vette kellően számba a magyar progresszív törekvések körét a felszabadulás előtti időszakban. Csupán azt jelenti, hogy a fent jelzett ellentmondás széleskörű feloldásának alapfeltételeit külső erőnek, a fasiszmus háborús vereségének, a szovjet hadsereg felszabadító háborújának kellett megteremtenie.